Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

Diplomová práce

Bc. Tereza Bruknerová

Ozvěny národních ideálů v trilogiích Aloise Jiráska a Henryka Sienkiewicze

Echoes of National Ideals in the Trilogies of Alois Jirásek and Henryk Sienkiewicz

Praha 2019

Vedoucí práce: prof. PhDr. Zdeněk Hrbata, CSc.

Děkuji panu prof. PhDr. Zdeňku Hrbatovi, CSc. za cenné rady a odborný přístup, za jeho trpělivost a ochotu, s níž vedl mou diplomovou práci.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 12. prosince 2019

Tereza Bruknerová

Klíčová slova (česky)

Historický román, česká literatura, polská literatura, trilogie, národní hnutí, Jirásek, Sienkiewicz, husité, sarmatismus, komparace, reprezentace, ideologizace, mytizace, politický mýtus, zlatý věk

Klíčová slova (anglicky):

Historical novel, Czech literature, Polish literature, trilogy, nationalist movement, Jirásek, Sienkiewicz, Hussite, Sarmatism, comparison, representation, ideologization, mythization, political myth, golden age

Abstrakt (česky)

Diplomová práce *Ozvěny národních ideálů v trilogiích Aloise Jiráska a Henryka Sienkiewicze* se zaměřuje na komparativní analýzu historické prózy dvou nejpopulárnějších spisovatelů tohoto literárního žánru. Jejich historické romány a politická vystoupení sehrály důležitou roli během českého a polského zápasu za národní svébytnost od poslední třetiny 19. století. Práce se zaměřuje na literární reprezentaci konkrétních historických událostí a osobností spjatých s tzv. zlatým věkem národních dějin (tj. sarmatismus v polském případě, husitství v českém) – na míru, způsob i úlohu ideologizace nebo mytizace v Sienkiewiczově *Trilogii* (*Ohněm a mečem*, *Potopa*, *Pan Wołodyjowski*) a v Jiráskově třídílné epopeji *Proti všem*. Pro pochopení nacionálních stanovisek obou autorů je v rámci analýzy děl zohledněn teoretický koncept politického mýtu.

Abstract (in English):

Diploma thesis *Echoes of National Ideals in the trilogies of Alois Jirásek and Henryk Sienkiewicz* focuses on a comparative analysis of the historical prose of the two most popular writers of this literary genre. Their historical novels and political appearances played an important role during the Czech and Polish struggles for national independence since the last third of the 19th century. The thesis focuses on literary representation of specific historical events and personalities associated with the so-called golden age of national history (Sarmatism in the Polish case, Hussite in the Czech) – on range, manner and role of ideologization or mythization in Sienkiewicz's *Trilogy* (*Fire and Sword*, *The Deluge*, *Fire in the Steppe*) and in Jirásek's three-part epic *Against All*. To understand the national views of both authors, the theoretical concept of political myth is taken into consideration in the analysis of novels.

OBSAH

1 ÚVOD 8

2 HISTORICKÝ ROMÁN 10

2.1 SPECIFIKA ŽÁNRU 10

2.2 VZTAH ROMÁNU A HISTORIOGRAFIE 12

2.3 VZTAH HISTORICKÉHO ROMÁNU A NÁRODNÍ IDEOLOGIE 16

2.4 EVOLUCE ŽÁNRU DO KONCE 19. STOLETÍ 20

2.4.1 Polské prostředí a Henryk Sienkiewicz 25

2.4.2 České prostředí a Alois Jirásek 31

3 MYTIZACE 36

3.1 TEORIE POLITICKÉHO MÝTU 37

3.2 SARMATSKÝ MÝTUS 39

3.3 HUSITSKÝ MÝTUS 45

4 TRILOGIE HENRYKA SIENKIEWICZE 51

4.1 OHNĚM A MEČEM 51

4.2 POTOPA 58

4.3 PAN WOŁODYJOWSKI 67

5 PROTI VŠEM ALOISE JIRÁSKA 74

5.1 SKONÁNÍ VĚKU 74

5.2 KRUCIATA 77

5.3 BOŽÍ ZÁSTUP 82

6 ZÁVĚR 85

7 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY 89

1 Úvod

Diplomová práce nazvaná *Ozvěny národních ideálů v trilogiích Aloise Jiráska a Henryka Sienkiewicze* se zabývá historickými trilogiemi dvou nejúspěšnějších romanopisců české a polské literární scény. Alois Jirásek (1851–1930) je známý coby mistr české historické a realistické prózy i dramat, který byl zcela oddaný národní věci a jehož autorita byla uznávaná širokou veřejností včetně politických kruhů. O Henryku Sienkiewiczovi (1846–1916) platí tato slova dvojnásob: také on byl jedinečným spisovatelem (nejen) historických románů (svědčí o tom mimořádná obliba u čtenářů v Polsku i ve světě a udělení Nobelovy ceny za literaturu v roce 1905), byl však současně politickým aktivistou a podobně jako Jirásek snil o obnově národního státu. Oba romanopisci započali svou tvorbu přibližně v 70. letech 19. století – v době, kdy český národ neúspěšně prosazoval své zrovnoprávnění uvnitř rakousko-uherské monarchie a kdy polský stát de facto neexistoval, jelikož byl již téměř století rozdělen mezi tři evropské velmoci (Rakousko-Uhersko, Rusko, Prusko).

Hlavním tématem práce je provázanost politicko-kulturních idejí těchto dvou spisovatelů a jejich literární tvorby – konkrétně slavných trilogií, které vznikly na základě osobitého nazírání národní minulosti a vizích budoucnosti. Ke komparativní analýze jsem zvolila Sienkiewiczovu *Trylogiu*, sepsanou mezi lety 1884–1888 a zahrnující romány *Ohněm a mečem*, *Potopa* a *Pan Wołodyjowski*, a Jiráskovu trojdílnou románovou epopej *Proti všem* z let 1892–1893 s díly *Skonání věků*, *Kruciata* a *Boží zástup*. Zatímco *Trylogia* zobrazuje zlatou dobu a zároveň již počínající krizi šlechtické republiky kolem poloviny 17. století, česká „trilogie“[1] ztvárňuje éru vrcholného husitství od roku 1420. Ačkoliv se díla v tomto ohledu rozcházejí, obě zachycují dobu svou ideovou podstatou nejvíce rezonující v historickém diskurzu druhé poloviny 19. století (šlo o tzv. zlaté doby národní historie). Sienkiewicz se zaměřil na slavnou epochu tzv. sarmatismu s udatnými hrdiny a skutky s ideou „krzepienia serc“ (posílení srdcí) Poláků během nešťastné doby po posledním prohraném povstání proti záborové moci. V českém prostředí bylo velebeno husitství coby projev národního ducha, úspěšný boj proti Němcům a zářný vrchol dějin české země, kontrastující s vládou Habsburků a „temnem“ pobělohorské doby. Trilogie se

[1] *Proti všem* pojímají za trilogii například *Dějiny české literatury* Miloše Pohorského (1961), Jaroslava Janáčková ve své analýze převážně řadí dílo do žánru epopeje podle podtitulu díla „list z české epopeje“.

staly národními biblemi, jež měly zásadní vliv na historické vědomí společnosti a pomohly občanům zaujmout stanovisko vůči tehdejší politické, kulturní i sociální situaci. – Vzhledem k neúměrnému rozsahu obou děl jsem se přiklonila k asymetrické komparaci, v níž převažuje analýza a interpretace románů Henryka Sienkiewicze.

Práce se dále obrací k problematice žánru historického románu, ale s ohledem na množství teoretických a typologických pojetí nevychází z jediného uceleného konceptu, nýbrž čerpá z několika rozličných přístupů (například Lubomíra Doležela, Tomáše Kubíčka, Harryho E. Shawa, Dorrit Cohn aj.), reagujících ve větší či menší míře na stěžejní ideje velkých narativních teoretiků, jakými byli Roland Barthes, Hayden White nebo Paul Ricoeur. Za stěžejní otázku pro adekvátní uchopení žánru považuji autorův vztah k historiografii, věnuje se jí proto druhá podkapitola o historickém románu.

Pozornost bude zaměřena i na obecný vývoj žánru a jeho evoluci jak v polském, tak v českém prostředí. Podstatnou součástí teoretické části je rovněž snaha přiblížit problematiku ideologie a mytizace v historické beletrii, jejichž nástrojem je v tomto případě politický mýtus v podobě polského sarmatismu a českého husitství. Pokud jde o teoretickou koncepci politického mýtu, vycházím zejména z pojetí italské filozofky Chiary Bottici. Zásadním zdrojem informací a vzorem teoretického i metodologického přístupu k národnímu hnutí a historickému vědomí jsou vědecké práce historika Miroslava Hrocha, dále také Miloše Řezníka, Jiřího Raka, Andrzeje Walického aj.

Hlavní částí diplomové práce je samotná analýza, interpretace a komparace vybraných románových děl, na něž je pohlíženo prizmatem teorie politického mýtu. Cílem práce bude Sienkiewiczova a Jiráskova ideová stanoviska pojmenovat, vysvětlit jejich původ, porovnat je a objasnit, jakým uměleckým způsobem je autoři účelově vpravují do románového světa – zda a nakolik kvůli tomu přizpůsobují reprezentaci dějinných epoch, událostí a doložených postav. Jaké literární prostředky k reprezentaci a manifestaci idejí užívají; nebo na jaké literární tradice přitom navazují. Zvolená analýza je svým přístupem blízká zásadám tzv. novému historismu, jenž objevuje diskurzivní kontext literárních děl a formuluje otázky o původnosti v umění ve snaze odhalit jeho skryté významy ovlivněné kulturní, politickou, národnostní, sociální nebo například ekonomickou determinací.

2 Historický román

2.1 Specifika žánru

Historický román není snadno uchopitelný žánr, třebaže běžný čtenář může jednoduše konstatovat, že se děj historického románu odehrává v minulosti, k níž se autor zpravidla vztahuje za pomoci historických pramenů. Na nelehký úkol historický román vhodně charakterizovat však upozornil například Tomáš Kubíček ve své studii *Sémiotika žánru historické fikce*, v níž rozšířené slovníkové definice shledává nedostačujícími či chybnými (ze zahraniční produkce lze jmenovat kupříkladu populární *The Oxford Dictionary of Literary Terms* z roku 2009 nebo *A Glossary of Literary Terms* z roku 1993, z českého akademického prostředí *Encyklopedii literárních žánrů* Dagmar Mocné nebo monografii Blahoslava Dokoupila *Český historický román* z roku 1987).[2] T. Kubíček vyzdvihuje sémiotickou podstatu žánru, na níž by měly být definice postaveny. Ohrazuje se proti charakteristikám, jež na úkor estetické hodnoty díla prosazují věrné popsání zvyků a mentality zobrazované doby, a připomíná fikční povahu románu, kvůli které by neměl být žánr přísně posuzován měřítky verifikace. Rovněž se staví proti přesnému vymezení časového odstupu mezi autorem a dobou románu, který bývá obvykle vymezen minimálně šedesáti lety (viz Dokoupil) nebo alespoň obměnou jedné či dvou generací (viz Baldickův *Oxfordský slovník*). Z toho důvodu je autor nucen pracovat s prameny a svědectvími, jež nejsou založeny na jeho osobní zkušenosti. Minulé události se postupně vytrácejí z aktuální paměti kolektivu a při jejich umělecké aktualizaci autor historické fikce operuje s „fakty“, které jsou v menší či větší míře zahaleny nepřesností. Konkrétní časový interval mezi autorem a epochou vylíčenou v románu však Kubíček nepovažuje za vhodný základ pro definici žánru, a to kvůli jeho vnětextové povaze. Pravý klíč k určení žánru historického románu spatřuje ve výrazových prostředcích textu. Přítomnost dvojího frekvenčního slovníku (času příběhu a času narace) – tj. zavedení kategorie historického času archaizací promluvy, referenčním systémem (odkazy na předměty, tituly, události, postavy apod. přináležející k určité historické epoše) nebo časoprostorovými šiftery

[2] Viz ABRAMS, M. H., HARPMAN, G. G.: *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Wadsworth Publishing 1993.; BALDICK, Chris. *The Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press 2009; MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef. *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha: Paseka 2004.; DOKOUPIL, Blahoslav. *Český historický román 1945–1965*, Praha: Československý spisovatel, 1987.

(výrazy *v oněch dobách, toho času, dříve* aj.) – je podmínkou příslušnosti k žánru historického románu.[3]

Na Kubíčkův koncept lze reagovat pojetím Harryho E. Shawa, který upozorňuje na „mode of knowledge", jenž může být součástí historické fikce věrně zobrazující reálie minulé epochy a mentalitu postav s využitím historických pramenů a vědecky ověřených poznatků. Ačkoliv není vhodné lpět na premise, že kvalitní historický román je pouze ten, který tento vědomostní mód mistrně zahrnuje, je na místě mu zaslouženě přiznat jisté kognitivní hodnoty, jejichž význam oceňuje široká čtenářská veřejnost stejně jako mnozí narativní filozofové historie, kteří dokonce přiřazují literárnímu diskurzu větší vliv na historické vědomí a porozumění minulosti než vědeckému.[4]

Shaw charakterizuje historický román na základě fiktivní pravděpodobnosti, která je oproti jiným typům prózy výhradně historická.[5] Princip pravděpodobnosti fikce a otázku *mimesis* rozvinul již ve své *Poetice* Aristoteles; jeho soudobým oponentem byl Platon, který pravdivost fikčního zobrazení popíral. *Mimesis* coby umělecký ale pravdivý obraz reality vnímal v návaznosti na Aristotela také Erich Auerbach (*Mimesis,* 1946); v druhé polovině století bylo však umělecké literární dílo mnohými vědci označeno za pouhou mimetickou iluzi (G. Genette, T. Todorov, R. Barthes aj.).[6] Podle Rolanda Barthese estetická a referenční funkce díla vytváří *efekt reálného*, navozující dojem pravděpodobna a v případě historického románu dle Shawa i historičnosti.[7]

Nabízí se otázka, nakolik je případná mimetická funkce historického románu schopná pravdivě vylíčit historii a zároveň všeobecně lidské hodnoty, jež jsou přirozeným obsahem literárního díla. Jakou roli hraje v žánru individualita člověka a univerzalita mravních principů vůči nezměrné dimenzi historie? Shaw připomíná, že „mimetická síla (každé) dobré prózy spočívá ve snaze o zobrazení lidských bytostí v jejich mentální komplexitě a spirituální hloubce, věčných univerzálních aspektů humanity." Mnohdy je téma společnosti, národa nebo historie považováno v románu za hodnotné pouze tehdy, když je zobrazeno skrze individuum s univerzální platností (tzv. individuální pohled na román). György Lukács oproti tomu tvrdil, že absolutní humanita může být zobrazena ne

[3] KUBÍČEK, Tomáš. Sémiotika žánru historické fikce. In: *Česká literatura*, Vol. 59, No. 5, 2011, s. 655–677.
[4] SHAW, Harry E.: An Approach to the Historical Novel. In: *The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors*, New York: Cornell University Press, 1983, s. 28.
[5] Tamtéž, s. 21–22.
[6] SLÁDEK, Ondřej. Tři typy *mimesis*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, roč. 56, č. V10, 2007, s. 11.
[7] Tamtéž, s. 14.

prostřednictvím individua, nýbrž skrze celou společnost, realistické vylíčení a typické charaktery (příznačné pro určité historické prostředí, netypické jsou pouze možnými členy). Více lidsky pravdivým a esteticky mocným se dle Lukácse charakter stává, když prezentuje významnější index historického procesu. Naproti tomu se skepticky vůči historii v umění a historismu obecně stavěl například Aldous Huxley, který považoval historii za příliš místně ukotvenou, pomíjivou a nedůležitou na rozdíl od věčného osobního a univerzálního; lidskou svobodu, důstojnost a morální zodpovědnost stavěl proti bezvýznamnému toku historie a její determinaci. Shaw podobně vyhraněným názorům výrazně oponuje a staví se i proti Lukácsově teorii typických postav a jeho třídnímu zaujetí. Rovněž ale varuje autory před využíváním děje a prostředí románu pouze k prezentaci individuálního či morálního na úkor historického zaměření. Shaw však přiznává i přirozené limity žánru v zobrazení všech aspektů lidského života a je nutné konstatovat, že se to týká i historické skutečnosti, jež je sama o sobě v mnoha případech těžko postižitelná a ve fikci více či méně zkreslena pro umělecké (estetické) účely.[8]

2.2 Vztah románu a historiografie

Žánrová charakteristika historického románu bývá často založena na definici jeho vztahu k profesionální historické vědě, resp. na objasnění souvislostí mezi fikcí a historickými fakty. Když v roce 1967 vydal Roland Barthes esej *Diskurz historie*, v němž ve shodě s postmodernistickým paradigmatem relativizoval rozdíl mezi fikcí a historií, podnítil několik desetiletí trvající diskuse mezi literárními teoretiky, historiky a filozofy. Barthes přisoudil historiografickým dílům diskurzivní postupy typické pro fikci (například šiftery, performativní fráze, osobní tematické objekty, struktura obsahu a jeho posloupnost, metaforické i metonymické formy, efekt reálného aj.), přičemž svou teorii založil na postmodernistické tezi o neschopnosti jazyka referovat k ničemu jinému než k sobě samému (nevztahuje se ke světu ani k minulosti). Skutečnost, že narativní struktura, kterou historiografie přejímá, má původ ve fikci (v mýtech a prvních eposech), byla pro Barthese dalším důvodem pro ztotožnění obou domén.[9] Hranici mezi fikcí a historickou vědou (jejich narativy) smazal také Hayden White v díle *Metahistorie* z roku 1973 na základě tvrzení, že historiografická konfigurace faktických událostí ve formě syžetu je operace

[8] SHAW, Harry E. An Approach to the Historical Novel. In: *The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors*, New York: Cornell University Press, 1983, s. 32–49.
[9] Viz BARTHES, Roland. Diskurz historie. In: *Česká literatura*, č. 6, 2007, s. 815–827.

totožná s literární praxí, během níž může docházet k překódování příběhu dle žánrových schémat (*romance*, *komedie*, *tragédie, satiry*). Proto v historiografii dochází i k určité interpretaci či zkreslení historie.[10] O pět let později vydal White *Tropiku diskurzu*, kde rozvinul teoretický koncept tropologické reprezentace, založené na čtyřech základních poetických (rétorických) figurách (*metafory*, *metonymie*, *synekdochy*, *ironie*) historiky používaných během tzv. zdějování (konfiguračního aktu).[11]

Proti pojetím, jež narušují specifičnost vědecké i umělecké sféry tím, že ruší jejich přirozenou hranici, se vymezuje například Lubomír Doležel ve studii *Fikční a historický narativ: setkání s postmoderní výzvou*. Třebaže se autor v mnoha ohledech staví proti Barthesovi, vyzdvihuje schopnost jazyka tvořit *možné světy*. Studie z roku 2002 měla dokázat existenci dvou svébytných světů (historického a fiktivního na úrovni diskurzu) a jejich otevřené hranice s mnoha průniky. Doležel definuje čtyři podstatné rozdíly mezi oběma světy:

1. Na rozdíl od fikčního světa je historický omezen pouze na fyzicky možný svět.
2. Historický svět je omezen výhradně na vědecky doložené činitele a prvky z minulosti. Fikční svět je typický interakcí fikčních a historických postav, ačkoliv přítomnost historických činitelů není podmínkou.
3. Tvůrce fikčního světa může pracovat s oběma typy postav dle svého uvážení (přizpůsobit charakter postav a jejich osudy) na rozdíl od historiků, kteří musí obraz (výhradně) historických postav přizpůsobit ověřeným zdrojům.
4. Znakem obou diskurzů jsou mezery v jejich makrostruktuře, kvůli nimž jsou světy neúplné. Fikční svět má však značnou svobodu v manipulaci s těmito mezerami oproti světu historickému, který je musí avizovat (případně objasnit) v závislosti na povaze a limitech vědeckého poznání.[12]

Přechody přes hranice těchto světů (kdy se historický jev stává součástí fikce a fikční jev historie) mohou dle Doležela nastat ve třech případech:

1. V případě historické fikce, v níž se historické postavy stávají charaktery fikce a jsou v interakci s postavami ryze fikčními, dochází k přizpůsobení historických elementů pragmatickým a významovým podmínkám fikce. Znaky začlenění a

[10] Viz WHITE, Hayden. *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století*. Brno: Host, 2011.
[11] Viz WHITE, Hayden. *Tropika diskursu: Kulturně-kritické eseje*. Praha: Karolinum, 2010.
[12] DOLEŽEL, Lubomír. Fikční a historický narativ: setkání s postmoderní výzvou. In: *Studie z české literatury a poetiky*, Praha 2008, s. 314–321.

přizpůsobení fikční domény v historickém narativu lze naopak najít v dílech mikrohistorie (viz C. Ginzburg a jeho dílo *Sýr a červi*), jejímž středem zájmu je individuální příběh. (Doležel zapomíná na narativní historiografii, jež už od dob tzv. romantické historiografie – viz Michelet, hojně využívá fikčních postupů, díky nimž jsou díla oblíbená širokou veřejností pro svou čtivost i erudici – viz díla Orlanda Figese nebo Simona Schamy).

2. Kontrafaktuální historie, založená na uvažování nad alternativními možnostmi a náhodnými faktory dějin, využívá akt imaginace, jenž je vlastní fikci. Díla kontrafaktuální historie lze číst i jako fantastický příběh (ve fikčním světě je známým představitelem alternativní historie Robert Harris – viz dílo *Otčina*).
3. Faktuální narativ (ve formě dokumentární fikce, nefikčního románu, literatury faktu apod.) nabízí realisticky zdokumentovaný obraz skutečnosti (viz díla Ch. Dickense, A. P. Čechova aj.) podobně jako narativ historický obraz minulosti. Přejímání fikčních elementů v podobném duchu Doležel přičítá tzv. novému žurnalismu (viz tvorba T. Wolfea).[13]

I naratoložka Dorrit Cohn připomíná v souladu s Doleželem hraniční charakter dokumentárního historického románu, jehož tematika je blízká narativní historii (která je sama o sobě důležitým přechodovým útvarem), přestože si ponechává klasickou fikční formu. Za zásadní prvek žánru Cohn považuje roli historické postavy, jež je fokalizujícím subjektem a centrálním vědomím (případ většiny fikčních životopisů), nebo fokalizovaným objektem pozorovaným jinou postavou (například romány Waltera Scotta). Dokumentární historická fikce se tím liší od vědeckých děl, která jsou konstantně nefokalizovaná.[14] Jako oblast největšího sbližování faktuálního a fiktivního narativu vnímá Cohn historické a románové (auto)biografie. Rozdíl mezi životopisem a jeho fikční obdobou spojuje se subjektivitou fikčního diskurzu, jež je vyjádřena skrze 3. osobu (viz pojetí K. Hamburgerové), díky níž může vypravěč/autor sdělit pocity a vjemy jiné postavy, a se způsobem psychologické narace obecně. V historických pracích se totiž při pokusu o přiblížení duševních procesů postav setkáme s frázemi typu *nepochybně*, *jistě* apod., které náleží k jazyku spekulace a jsou proneseny v případě, kdy se historik může opřít o referenční zdroje či o racionální a opodstatněnou dedukci. Pokud je narativ opředen

[13] DOLEŽEL, Lubomír. Fikční a historický narativ: setkání s postmoderní výzvou. In: *Studie z české literatury a poetiky*, Praha 2008, s. 326–333.
[14] COHN, Dorrit. Signály fikčnosti. In: *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia, 2009, s. 138–163.

bezmezným objasňováním pocitů a myšlenek historických postav, jde o tzv. hybridní životopis, u něhož lze těžko hranici obou diskurzů určit.[15]

Ve studii *Pierre a Napoleon u Borodina (Úvahy o historickém románu)* se Cohn na příkladu slavného románu *Vojna a mír* L. N. Tolstého blíže zaměřuje na zobrazení a postavení fikčních a historických postav prizmatem (který navrhl i Doležel) stýkání obou ontologických světů. Cohn využívá dichotomie zavedené T. Parsonsem mezi „domácím obyvatelem" fikčního světa (Pierre Bezuchov) a „přistěhovaleckou" postavou, jež má předobraz v historii (Napoleon). Z popisu bitvy u Borodina čtenář získává dojem aktuálnosti díky fokalizaci fiktivní postavou, tj. díky Pierrově osobní zkušenosti, jeho vjemům a pohledu na dění. Psychologické naraci se však nevyhne ani postava Napoleona, jenž se jejím přičiněním mění z nedotknutelného hrdiny historie v omylného muže s niterným životem, což Cohn považuje za novátorský čin moderní literatury narušující linii Waltera Scotta, který ponechával v pozadí románu „přistěhovalce" z minulosti, líčené pouze očima domácích obyvatel fikčního světa.[16] Způsob, míra a svoboda vyobrazení vnitřního života a pohnutek historických postav představují hlavní kontrast v praxi vědce a romanopisce. Třebaže cílem historikovy práce je objasnit také duševní postoje osob a společenství, je vždy na rozdíl od umělce svázán pravidly odborného diskurzu a historickými prameny, případně jinými vědeckými podklady, jejichž relevance se odráží i v jazykové a obsahové formě narativu.

Kvůli hraniční povaze historického románu jsou mnozí teoretikové (například K. Hamburgerová, P. Demetz) zastánci názoru, že se historicita minulých událostí a postav vytrácí skrze fokalizaci fikčních charakterů. Jedním z nich je i Paul Ricoeur, autor díla *Čas a vyprávění* z roku 1983, podle něhož jsou reference k historickým událostem (*stopě*) ve fikčním prostředí neschopny minulost reálně reprezentovat, ačkoliv se fikce snaží přesvědčit čtenáře o opaku. Potvrzuje však zároveň Doleželovo tvrzení o konstantním křížení a směně expresivních, žánrových nebo kompozičních prostředků mezi oběma ontologickými světy, přičemž vyzdvihuje jejich samostatnost a nezaměnitelnost.[17] Zastánkyní rigidní opozice (avšak s otevřenou hranicí s mnoha průniky) mezi historickým románem a vědeckým narativem je i Dorrit Cohn, s Ricoeurem se ale rozchází v otázce

[15] COHN, Dorrit. Fikční a historické životy (Hranice a hraniční případy). In: *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia, 2009, s. 32–55.
[16] COHN, Dorrit. Pierre a Napoleon u Borodina (Úvahy o historickém románu). In: *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia, 2009, s. 185–198.
[17] Viz RICOEUR, Paul. *Čas a vyprávění III: Vyprávěný čas*. Praha: OIKOYMENH, 2007.; KUBÍČEK, Tomáš. Sémiotika žánru historické fikce. In: *Česká literatura*, Vol. 59, No. 5, 2011, s. 663–665.

ztracené historicity minulých událostí ve fikci, kterou Cohn bagatelizuje kvůli obzvlášť silnému historickému očekávání ze strany čtenáře, jemuž román typu *Vojny a míru* vychází vstříc.[18]

Lze říci, že teorie Rolanda Barthesa a Haydena Whitea, které oba narativy svým vlastním způsobem ztotožňovaly, jsou v tomto ohledu spíše většinově zpochybněny než potvrzeny, třebaže stále nabízejí podstatné podněty k uvažování nad charakterem obou žánrů a narativu obecně (například Kamil Činátl zdařile využívá Whiteovy tropologické teorie ve své knize *Dějiny a vyprávění* k ilustraci narativního stylu Františka Palackého, přestože Ricoeur upozornil na slabá místa této teorie, jako byla Doleželem a jinými zpochybněna univerzálnost Whiteovy teorie historie).

2.3 Vztah historického románu a národní ideologie

Vzhledem k tématu práce a jejím cílům je vhodné poukázat na další teoretické koncepty a jejich východiska, jež by měla být zohledněna při analýze vztahu mezi fikčním narativem a „historickým“ diskurzem (který je v následujícím kontextu chápán spíše jako historické vědomí; není tedy výhradně ztotožněn jen s vědeckým narativem) převládajícím ve společnosti autorovy současnosti, respektive doby vzniku literárního díla, což je u trilogií poslední dvacetiletí 19. století. Pozornost je dále upřena na diskurzivní rámec uvažování o národní minulosti, který je ovlivněn politickou a sociokulturní realitou národního hnutí a tradičně v sobě nese stopy ideologické či mytické povahy.

Pro objasnění specifického kontextu, v němž bude tento rámec zkoumán, je třeba hned zpočátku připomenout, že charakter i průběh českého a polského národního hnutí byl odlišný: v českých zemích mělo hnutí (národním obrozením počínaje) za cíl navázat na oslabenou tradici českého jazyka a kultury a přerušenou státní suverenitu, jejichž původ byl shledáván především v době rekatolizace po roce 1620 – obyvatelé českých zemích byli tedy *nevládnoucí etnickou skupinou*. Naopak polské země inklinovaly k *státnímu národu*, poněvadž až do roku 1795 byla Polsko-litevská unie jedním z největších evropských politických států s již vyvinutou národní identitou (jež však měla své hranice), kterou se polští vlastenci snažili uchovat, propagovat a rozvíjet po celé 19. století, kdy bylo jejich území rozděleno mezi sousední mocnosti. Jelikož se polský národ nemohl dále identifikovat se státním zřízením, přiblížil se *nevládnoucí etnické skupině* a z toho důvodu

[18] COHN, Dorrit. Pierre a Napoleon u Borodina (Úvahy o historickém románu). In: *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia, 2009, s. 185–198

odborníci na národní hnutí (Miroslav Hroch nebo Miloš Řezník) polské země označují za prostřední/přechodný typ mezi oběma kategoriemi (podobně jako Itálii či Německo).[19] V polském i českém případě se však do historického diskurzu obdobně vkrádala ideologie národního hnutí, tedy ideologie nacionalistická, třebaže byla poněkud jiného typu a neměla vždy zcela totožné cíle.

Počátek a rozmach systematického uvažování o národní minulosti a první kontury novodobého historického diskurzu lze přisoudit osvícenskému patriotismu a (pre)romantickému nacionalismu, který po vzoru Johanna Gottfrieda Herdera pátral po kořenech, příběhu a atributech národa. Dalším faktorem byla institucionalizace a nacionalizace historické vědy a následné šíření jejího narativu. Značnou roli v celém procesu zaujímalo ústní tradování (v rodině i ve společnosti), školní výuka dějin, publicistika a umění pod vlivem historismu, jehož specifickou a podstatnou formou byla historická beletrie. Vytvoření národního historického narativu a jeho předávání (nejen) v literárních (uměleckých) podobách bylo základem kolektivní paměti, jejímž přičiněním lze mluvit o *imagined community* (pojetí Benedikta Andersona),[20] tedy o sdílené představě sounáležitosti mezi obyvateli konkrétního území, která postupem času vyústila přihlášením k modernímu konstruktu národa. Vyprávění o národních dějinách neplnilo pouze informativní a didaktický účel, mělo také identifikační a legitimizační roli: minulost se stala důkazem oprávněnosti novodobých snah o sebeurčení, ukazovala na viníky, světce, mučedníky a nepřátelé národa, její slavná vítězství a hrdinové byli inspirací pro hrdé občany a bojovníky za národní práva, prohry a nešťastné epochy byly často interpretovány jako příčiny krize současné společnosti.

Miroslav Hroch zdůrazňuje dva tradiční póly historického uvažování o minulosti; jedním z nich je kriticky (vědecky) pojímaná rekonstrukce minulosti, druhým jsou nevědomé představy pověrčivé, mytologické a časově neurčité povahy (většinou předávány ústním tradováním). Mezi nimi se pohybuje historické vědomí každého individuálního subjektu. Platí to i pro autory historické beletrie, kteří svou realitu promítli do osobité vnitřní struktury díla, jež by měla být zkoumána stejně jako jeho sociální role

[19] Typologie národních hnutí viz HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999; ŘEZNÍK, Miloš. *Formování moderního národa: evropské "dlouhé" 19. století*. Praha: Triton, 2003; WALICKI, Andrzej. The Meanings of the National Idea. In: *Philosophy and romantic nationalism: the case of Poland*. Notre Dame: University of Notre Dame, 1994, s. 64–85.

[20] Viz ANDERSON, Benedikt. *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008.

(účast ve formování historického obrazu a národní sebeidentifikace). Vztah díla k historické realitě, zprostředkované vzděláním autora, jeho znalostí specifických dokumentů, literatury či jiných zdrojů, tvoří druhou mimetickou rovinu (z estetického hlediska by další úroveň představoval vztah historické beletrie k univerzálním morálním a lidským hodnotám).

K analýze těchto vztahů Hroch navrhuje zodpovědět několik metodologických otázek: Do jaké míry je historická beletrie zprostředkovatelem informací o národní minulosti? Co je v historické beletrii zobrazeno a dle jakého kritéria jsou zpracována známá fakta? Jaké epochy národní minulosti jsou spisovateli preferovány k literárnímu zobrazení? Jakým způsobem byly jednotlivé éry vylíčeny? Jaké motivy a zápletky jsou ukázkou sociálního, politického, náboženského, národního konfliktu, dvorských intrik či osobního, pracovního nebo rodinného života? Jak silný byl národní komponent? Jaké koncepty národní historie dominovaly v době vzniku díla? V jakém sociálním prostředí se odehrává děj, jakého původu jsou hlavní postavy a jak jsou zobrazeny? Jak jsou popsány členové jiných národů, kontrastovala snad národnost autora s jinými? Lze charakterizovat čtenáře díla včetně jejich sociální příslušnosti?[21] Tyto a další otázky budou v následujících kapitolách sloužit k odhalení interních struktur polské a české trilogie, jejich společenské role a vztahu k národní ideologii.

V rámci zkoumání podoby a funkce *mimesis* je zajímavý koncept Paula Ricoeura. Ten ji pojímá jako uměleckou činnost napodobující realitu ve třech fázích: *mimesis I* představuje autorovu osobní zkušenost se světem (prefiguraci), *mimesis II* samotný akt tvorby (konfigurace času a narativu) a *mimesis III* recepci čtenářem (refiguraci).[22] U žánru historického románu se zdá být obzvlášť důležité akcentovat *mimesis I*, v níž se utváří předpoklady pro sféru fikce, jež jsou ovlivněné autorovou percepcí jeho současného světa (kupříkladu názory na národní problémy, dějiny, soudobou i minulou společnost apod.).

Ideové stanovisko autora a jeho odraz v díle se snaží teoreticky objasnit například Lukáš Borovička, jenž ve své studii *Otázka světového názoru: Mezi literární vědou a*

[21] HROCH, Miroslav. Historical belles-lettres as a vehicle of the image of national history. In: *Comparative studies in modern European history: nation, nationalism, social change*. Aldershot: Ashgate Variorum, 2007, s. 97–106.
[22] SLÁDEK, Ondřej. Tři typy *mimesis*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, roč. 56, č. V10, 2007, s. 18–19.

historiografii pracuje s kategoriemi mentality, ideologie a světonázoru.[23] Borovička připomíná definici ideologie od sociologa Karla Mannheima, založenou na stabilizaci společnosti vědomou mystifikací. Vhodnější se však jeví pojetí Christophera Flooda (mimo jiné se zabývá souvislostí ideologie a politického mýtu – viz kap. 3.1): „Ideologie je soubor myšlenek, s jehož přispěním lidské bytosti ustanovují, chápou a ospravedlňují cíle a prostředky více, či méně organizované společenské akce, zvláště politické, nehledě na to, zda cílem takové akce je zachování, vyvrácení nebo přestavba daného sociálního pořádku.“[24] Oproti ideologii a mentalitě, jejichž kategorie jsou tradičně spojovány s kolektivní a rámcovou perspektivou, Borovička upřednostňuje používání pojmu světonázor, protože lépe vyjadřuje individuální postoj a představuje „systém symbolické reprezentace, který nám umožňuje integrovat všechno, co víme o světě a o sobě, do komplexního obrazu, který osvětluje realitu tak, jak je nám prezentována v rámci určité kultury.“[25] Světový názor může přerůst v ideologii, může však být také ideologií ovlivněn; rozdíl mezi nimi spočívá v subjektivitě, jež je vlastní osobitému světonázoru.

Používání termínu světonázor v souvislosti s národním hnutím se však musí zákonitě jevit problematické kvůli jeho kosmopolitnímu vyznění, proto bych raději dále mluvila o nacionálním stanovisku. Při analýze světového názoru (nacionálního stanoviska) v textu Borovička doporučuje zaměřit se na následující prvky: centrální i periferní motivy a témata, charakteristiku postav včetně jejich pozice a interakce, časoprostor, kompozici, výběr jazykových prostředků (zvláště příznakově aktualizovaných pojmů) a způsob zobrazování (imaginaci dle sociokulturní zkušenosti včetně schémat dané kultury).[26]

Trylogia i *Proti všem* – a ostatní literární díla, která svým způsobem přitakala nacionalismu 19. století – přispěla k „ustanovení, chápání a ospravedlnění“ cílů národního hnutí, tj. k sebeurčení a emancipaci národa a v nejodvážnějším případě ke vzniku samostatného státního celku. Literární narativ se vyjádřením nacionálního stanoviska autora stal součástí komplikované ideologické sítě, byl však nejen důsledkem působení ideologie, nýbrž také jejím iniciátorem a pokračovatelem dále ovlivňujícím téměř všechny

[23] BOROVIČKA, Lukáš. Otázka světového názoru: Mezi literární vědou a historiografií. In: *Česká literatura rozhraní a okraje* (ed. Lenka Jungmannová*): IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky: Jiná česká literatura* (Praha, 28.6.-3.7.2010). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2010, s. 51–62.
[24] FLOOD, Christopher G.: *Political Myth. A Theoretical Introduction*, New York: Garland, 1996, s. 13; BOTTICI, Chiara. Political Myth, Ideology and Utopia. In: *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 194.
[25] BOROVIČKA, Lukáš.: c. d., s. 56–57.
[26] Tamtéž, s. 58.

faktory, jež se podílely na jeho vzniku (veřejné mínění, kolektivní historické vědomí, mentalitu, ideje politické, kulturní, sociální i náboženské oblasti, národní stereotypy a mytologii apod.)

Poslední otázka, kterou bychom mohli položit pro pochopení souvislosti mezi historickou fikcí, autorem a ideologickým diskurzem, zní: Nakolik autor přejímá a opakuje zavedené ideologické vzorce, v jaké míře a v jakých situacích od nich naopak opouští a proč? Odpovědi na tyto metodologické otázky hledám v analytické části práce.

2.4 Evoluce žánru do konce 19. století

Ohlížení se do minulosti bylo vždy přirozeným atributem lidské povahy. Nejstarší folklórní tradice ve formě mýtů, legend a pověstí jsou toho důkazem stejně jako prvotní projevy letopisecké praxe ve starověkém Egyptě nebo Mezopotámii. Homérův hrdinský epos *Ilias*, spolu s *Odysseou* nejstarší dílo evropské literatury, jehož doba vzniku se odhaduje na druhou polovinu 8. století př. Kr., pojednává s mytologickým nádechem o minulých událostech, respektive o legendární trojské válce, která se měla odehrát v rozmezí 13.–12. století př. Kr.[27] Vergiliova *Aeneida* z 2. desetiletí př. Kr. na *Iliadu* tematicky i stylově navazuje a vypráví nejen o počátcích římské civilizace. Za otce historie a prvního filozofa dějin je považován Hérodotos z Halikarnasu (cca 485–420 př. Kr.), jenž se v *Dějinách (Historia apodexis*, doslovně *Přehled zkoumání)* snažil objasnit původní podstatu nepřátelství mezi Peršany a Řeky. Jeho dílo se stalo prototypem podrobného literárního zobrazení širšího dějinného úseku a narativního dějepisectví.[28] Druhou linii historické práce a uvažování o minulosti ustanovil Thúkýdides (470/60 př. Kr.–počátek 4. století př. Kr.) sepsáním *Dějin peloponéské války*, jejichž sevřený výklad byl počátkem pragmatického dějepisectví a obecně kritického pohledu na dějiny.[29]

Ryze literární ztvárnění historické tématiky najdeme během středověku opět v hrdinském eposu (zejména z 12. a 13. století) – kupříkladu v *Písni o Rolandovi*, *Písni o Cidovi, Písni o Nibelunzích*, v severských a slovanských ságách, jakými byly *Edda*, *Kalevala*, *Slovo o pluku Igorově* nebo byliny, také Alexandreidy o skutcích makedonského panovníka lze zařadit do stejné kategorie. Ve 14. století se historická skutečnost zrcadlí rovněž v klasické čínské literatuře – Š' Naj-an je autorem *Příběhů od jezerního břehu*

[27] BRAYFIELD, Celia, SPROTT, Duncan. *Writing Historical Fiction: A Writers' and Artists' Companion*. London: A&C Black, 2013, s. 63.
[28] MACURA, Vladimír a kol.: *Slovník světových literárních děl I*, Praha: Odeon, 1988, s. 349.
[29] Viz DOBIÁŠ, Josef. Dějepisectví řecké. In: *Dějepisectví starověké*. Praha: Historický klub, 1948, s. 55–159.

(vrací se do 12. století), Luo Guanzhong *Románku tří království* (o válkách v 3. století); Wu Cheng'en navázal na tato díla v 16. století *Putováním na západ* (o budhistickém poutníkovi ze 7. století).[30] Ke starověkým námětům se ve své tvorbě vraceli renesanční autoři – jedním z nich byl Geoffrey Chaucer, který v 80. letech 14. století sepsal dvorskou romantickou báseň *Troilus a Kriseida* o milencích v obléhané Troji. O století později složil italský básník a dramatik Torquato Tasso nábožensko-hrdinskou epopej *Osvobozený Jeruzalém*, jež se tematicky dotýká obléhání svatého města na přelomu 11. a 12. století. Stejný námět jako Chaucer využil na počátku 17. století William Shakespeare k tragickému ztvárnění romantického příběhu; z Shakespearovy tvorby je však vhodné spíše akcentovat typické historické hry jako *Jindřich IV.*, *Jindřich V.*, *Jindřich VI.*, *Richard II.*, *Richard III.*, *Julius Caesar* aj. Shakespearovým současníkem byl Lope de Vega, předpokládaný autor dvou tisíce historických her, mezi něž patří například *Ovčí pramen* (*Fuente Ovejuna*), *Vypálený Řím*, *Koruna Otakarova* aj. V téže době se Evropou šíří rovněž Cervantesův *Důmyslný rytíř don Quijote de la Mancha* (1. díl vydán v roce 1605 v Madridu), který zpopularizoval prozaický žánr (posléze i román jako takový) a varoval před manií způsobenou zkreslenými fantastickými představami o minulosti.

Za předchůdce evropského historického románu je považováno francouzské dílo od Madame Marie-Madelaine de La Fayette *Kněžna de Clèves* z roku 1678, jež zobrazuje královský dvůr Jindřicha II. od roku 1558 s náležitými historickými postavami, událostmi i dobovými detaily. Mezník ve vývoji žánru představoval anglický gotický román druhé poloviny 18. století, jenž využíval gotické architektury a historie k vyobrazení záhadných a hrůzostrašných výjevů (časté zařazení děje do středověku, záliba v historických artefaktech a temných místech střetávání minulosti a přítomnosti apod.). Prvním gotickým románem a pseudohistorickou romancí je *Otrantský zámek* od Horace Walpola z roku 1765.[31]

Zlomem v evoluci žánru byla proměna myšlenkového paradigmatu způsobená Velkou francouzskou revolucí v roce 1789, díky níž ve společnosti posílil smysl pro historickou perspektivu a zrodila se idea humanity coby historického procesu; rovněž došlo ke zpochybnění starého feudálního řádu a nástupu nacionalismu v Evropě (zvláště během napoleonských válek). Vedle toho byl významným faktorem preromantický (či raně

[30] Viz PLAKS, Andrew H. *Four Masterworks of the Ming Novel*. New Jersey: Princeton University Press, 1987.
[31] CUDDON, J. A.: *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Penguin Books: London, 1999, s. 383; DE GROOT, Jerome. *The historical novel*. London: Routledge, 2010, s. 12–16; Viz HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin. Anglický gotický román. In: *Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty*, Praha: Karolinum 2005, s. 138–146.

romantický) historismus, který upozadil doposud převládající osvícenský racionalismus. Okouzlení minulostí spojené se silným citovým prožitkem, případně i patriotismem či alespoň etnickým uvědoměním, pomohlo historickému románu nalézt své kořeny. Literární manifestací hnutí v jeho počátcích jsou tak například skotské *Ossianovy básně*, vydané v 60. letech 18. století, nebo pozdější díla Francois-Reného Chateaubrianda *Duch křesťanství* a *Mučedníci* z prvního desetiletí 19. století.

Za zakládající dílo historického románu je tradičně označována próza anglického spisovatele Waltera Scotta (1771–1832) *Waverley* z roku 1814, jež nese jméno podle hlavního hrdiny donquijotského charakteru, který zvažuje, zda se přidá k jakobitské rebelii v roce 1745. Až do své smrti byl Scott, právník a soudce, literárně činný a publikoval přes dvacet historických románů, přičemž tematika mnohých z nich je ovlivněna jeho skotským původem a politicko-kulturní aktivitou v zájmu vlasti – kromě románu *Waverley* připomeňme například román *Rob Roy* (1817), *Pověst o Montrosovi* (1819), *Nevěsta z Lammermooru* (1819), *Opat* (1820) aj. Scottovým nejpopulárnějším dílem je *Ivanhoe* (1819) o konfliktu Normanů a Sasů v 12. století v Anglii, jež podtitulem *Romance* informuje čtenáře o povaze románu. Podle Corinny Russell však Scott „učinil váženým očerněný zženštilý žánr romancí tím, že ho obohatil o mužský a vědecký element skutečné historie.“[32] Ačkoliv se Scottova tvorba vyznačuje ironickým a rezervovaným přístupem k dějinám, romantické až melodramatické dialogy a pasáže jsou také zastoupeny. K jeho vypravěčskému stylu patří rovněž vševědoucí narátor, zdařilé vylíčení historického prostředí, užití regionálních jazyků, popis tradičních zvyků a způsobů pro estetické účely díla, také upřená pozornost na charaktery postav (převážně fikčních – viz kapitola 2.2). Walter Scott inspiroval většinu autorů historické prózy 19. století v Evropě (Alessandro Manzoni, Honoré de Balzac, Victor Hugo, Alexandre Dumas st., Václav Kliment Klicpera, Josef Svátek aj.) i Americe (J. F. Cooper).[33] Po roce 1814 měla Scottova a Chateaubriandova umělecká činnost velký vliv také na praxi evropských romantických historiků (viz Augustin Thierry, Jules Michelet aj.).

V rozmezí 20.–40. let psal historicko-dobrodružné romány Američan J. F. Cooper (1789–1851). Jeho nejúspěšnější díla, přibližující konflikt evropské a domorodé kultury v

[32] RUSSELL, Corinna. The novel. In: *Romanticism* (ed. Nicholas Roe). Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 368–390.

[33] Viz DE GROOT, Jerome. Sir Walter Scott: The Waverly novels and their influence. In: *The historical novel*. London: Routledge, 2010, s. 17–23; HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin. „Neutrální území“ historie? Faktografie, fantazie a fikce ve Scottově románu Waverley. In: *Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty*, Praha: Karolinum 2005, s. 222–230.

Americe přibližně v letech 1740 až 1805, jsou zařazena do pentalogie *Příběhy Kožené punčochy – Lovec jelenů* (1841), *Poslední mohykán* (1826), *Stopař* (1840), *Průkopníci* (1823), *Prérie* (1827). Cooperovy romány s romantickým pojetím americké přírody a její symbolickou transformací napomohly vzniku a rozvoji americké mytologie a identity.

Roku 1827 vydal Ital Alessandro Manzoni (1785–1873) slavný historický román *Snoubenci*, líčící životní peripetie mileneckého páru, společenské bouře i morovou epidemii v letech 1628–1630 v Lombardii během španělské okupace severní Itálie. Historická skutečnost je v díle rámcem individuálních lidských osudů, i přes působivý emotivní podtón však obraz minulosti nepodléhá romantickým vizím, ale je zachycen realisticky. Jde o první historický román, do nějž autor ve větší míře začlenil úvahy nad dějinami v podobě glos a komentářů. Manzoni akcentuje nejen morální hodnoty, nýbrž reflektuje i vlastní politické přesvědčení – nevoli vůči uplatňování cizí moci na italské území a obyvatele, jež byla příčinou autorovy aktivní podpory italského risorgimenta.[34]

Během 20. let ojediněle publikovali historické romány například Alfred de Vigny (*Cina-Mars aneb Spiknutí za Ludvíka XIII.*, 1826), Honoré Balzac (*Šuani*, 1829) nebo Prosper Mérimée (*Kronika vlády Karla IX.*, 1829). Ve 30. letech byly sepsány známé historické novely ruských autorů – Nikolaje Vasiljeviče Gogola (*Taras Bulba*, 1835), Alexandra Sergejeviče Puškina (*Kapitánská dcerka*, 1836) aj.

Jedním z největších francouzských romantiků a autorů (nejen) historické beletrie byl Victor Hugo (1802–1885). Kromě historických dramat a básní napsal i několik románů – prvním z nich byl *Veliký Jargal* (sepsáno 1818, vydáno 1826) o vzpouře otroků na Haiti v roce 1791, dalším proslulý *Chrám Matky Boží v Paříži* (1831) s námětem ze středověku, *Muž, který se směje* (1869) o znetvořeném chlapci žijícím na přelomu 17. a 18. století v Anglii, a *Devadesát tři* (1874), přibližující revoluční rok 1793.[35] Projevy silného sociálního cítění, odsouzení předsudků mezi lidmi, bohaté zobrazení reality, symbolická výstavba nebo romantická harmonie kontrastu jsou atributy Hugovy tvorby.

Také nejuznávanější anglický romanopisec 19. století, Charles Dickens (1812–1870), zasvětil dva své romány historické tématice – jde o prózu *Barnabáš Rudge* (1841), jež se věnuje protipapežským bouřím v Londýně kolem roku 1780, a vysoce hodnocený *Příběh dvou měst* (1859) z dob Velké francouzské revoluce. Scottovým pokračovatelem byl

[34] MACURA, Vladimír a kol.: *Slovník světových literárních děl II*, Praha: Odeon, 1988, s. 34–35.
[35] FISCHER Jan Otakar a kol.: *Dějiny francouzské literatury 19. a 20. století. Díl 1., 1789-1870. 2*. vyd. Praha: Academia, 1981, s. 359–361.

rovněž Dickensův současník Charles Kingsley (1819–1875), v 60. letech profesor moderní historie na Cambridge a autor následujících historických románů: *Hypatie* (1853), alžbětinskou dobu líčící próza *Vzhůru přes oceán* (1855) a *Hereward the Wake* (1866), do češtiny nepřeložená novela o hrdinovi z časů anglosasko-normanského konfliktu.[36]

Alexandr Dumas st. (1802–1870) je pravděpodobně nejplodnější a nejpopulárnější autor historicko-dobrodružné romantické beletrie. Zpočátku využíval historické téma jen v dramatech, první román *Akté* o císaři Nerovi napsal v roce 1838. Mezi následující historické prózy patří například *Králův klenotník* (1843), slavný román *Tři mušketýři* (1844), popisující intriky na francouzském dvoře v letech 1625–1628, trilogie *Hugenoti* (1845–1847) o nábožensko-politickém zápasu v 16. století ve Francii, cyklus románů s námětem z dějin Velké francouzské revoluce (1846–1855), *Hrdina nilský* (1864) o průběhu napoleonských válek v Neapoli, *Král lupičů* (1872) aj. Dumas úzce spolupracoval s historikem Augustem Maquetem, jak sám však poznamenal, historie mu byla pouhým „hřebíkem, na nějž věšel své obrazy".[37]

Roku 1862 publikoval Gustav Flaubert (1821–1880) prózu *Salambo*, jejíž děj zasadil do prostředí starověkého Kartága. Vedle dramaticky popsané vzpoury žoldnéřů proti Kartagincům je druhou linií románu milostný příběh kněžky Salambo a vůdce vzbouřenců. Ačkoliv za dílem stojí pečlivá odborná příprava (četba řeckého historika Polybia apod.), Flaubert čelil kritice kvůli historickým nepřesnostem a (ne)adekvátnosti námětu a stylizaci díla (od spisovatele a kritika Charlese-Augustina Sainte-Beuva aj.). Román se později naopak stal inspirací pro modernisty, kteří uznávali autora pro preferenci estetické roviny. Flaubertova snaha po dokonalém stylu se projevuje v mozaikovitém vyobrazení epochy s nevšední detailní přesností i barvitostí, metaforikou a exotičností jazyka.[38]

Do modernistického kánonu modelových historických románů se zařadilo další průkopnické dílo 60. let – *Vojna a mír* (1862–1869) Lva Nikolajeviče Tolstého (1828–1910). Čtyřdílná románová epopej se odehrává v rozpětí let 1805–1820 v Rusku během Vlastenecké války s Napoleonem, jejíž pojetí v ruském historickém diskurzu autor problematizuje v rámci rozsáhlého epilogu s doposud nevídaným rozměrem historiosofické

[36] Charles Kingsley. In: *Encyclopaedia Britannica*. [online]. [cit. 10. 5. 2019]. Dostupné z: https://www.britannica.com/biography/Charles-Kingsley

[37] MACURA, Vladimír a kol.: *Slovník světových literárních děl I*, Praha: Odeon, 1988, s. 231–232; FISCHER, Jan Otakar a kol.: *Dějiny francouzské literatury 19. a 20. století. Díl 1., 1789-1870. 2*. vyd. Praha: Academia, 1981, s. 362.

[38] Viz HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin: Tradice romantického historického románu a Sainte-Beuvova kritika Flaubertovy Salambo. In: *Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty*, Praha: Karolinum 2005, s. 230–242; MACURA, Vladimír a kol.: c. d., s. 267–268.

reflexe a teoreticko-metodologických úvah nad dějinným materiálem. Značný rozsah, velké množství postav (přes 250), jejich unikátní psychologizace (nově i včetně postav historických), pásmová kompozice, obšírné filozofické pasáže, cit pro pochopení a literární zachycení tradičních aspektů lidského života i obecně realistická a deziluzivní narace rovněž přispívají k výjimečnosti díla, které se stalo klenotem světové literatury.

Na přelomu století upadl žánr historického románu a historické beletrie obecně do nemilosti moderních literárních kritiků a teoretiků, kteří upřednostňovali soudobé náměty před historickými a autorům historické fikce (vyjma Flauberta a Tolstého) obvykle vyčítali národní zaujetí, patos, didaktičnost a nesplnění estetických románových norem.[39]

2.4.1 Polské prostředí a Henryk Sienkiewicz

Polská historická próza měla oproti české značnou výhodu v nepřerušené kulturní, literární a jazykové tradici, která byla navíc v multietnické vícejazyčné zemi zcela dominantní (dokonce se hovoří o polonizaci litevských, ukrajinských, běloruských i pobaltských oblastí Polsko-litevské unie). Endre Bojtár začlenil polské písemnictví do kategorie „úplných" středovýchodních evropských literatur (zároveň s ruskou a částečně s maďarskou), jež se vyznačují stálou kontinuitou spisovného jazyka, brzkým nástupem klasicismu a jiných literárních epoch a dlouhodobou národní svébytností (česká literatura tvořila „prostřední" kategorii zároveň s ukrajinskou aj.; běloruská, estonská, lotyšská nebo litevská spadají do „neúplných" literatur se zpožděním vývoje o 20 až 30 let).[40] Po trojím dělení Rzeczypospolité (poslední roku 1795) čelily její bývalé země mnohdy násilné germanizaci a rusifikaci (zvláště v oblasti školství), přesto nedošlo k výraznému potlačení polské literární tradice (navíc posílené působením spisovatelů v emigraci). V průběhu 19. století došlo naopak k jejímu rozkvětu a žánrovému rozpětí. Rozdělení země mělo za následek i urychlený nástup nacionalismu, který byl na rozdíl od českého podstatně radikálnější a mohl stavět na určitých základech moderní národní identity (dosud však limitované na šlechtický stav – viz kap. 3.2).

Zpřítomnění historického diskurzu vydáním nové syntézy *Historie polského národa* (1780–1786) od Adama Naruszewicze, smolenského biskupa, osvícence a reformátora,

[39] Viz ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. *Moderna a historismus: historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha: Libri, 2004.
[40] BOJTÁR, Endre. *"Vysnívali sme si vlasť a národ…": osvietenstvo a romantizmus v stredo- a východoeurópskych literatúrach*. Bratislava: SAP, 2010, s. 45.

inspirovalo romanopisce k tvorbě historické beletrie.[41] Předchůdcem žánru historického románu je například do češtiny nepřeložený pseudoromán *Leszek Biały* (1789–1792) od spisovatele a historika Michała Dymitra Krajewského o synovi krále Kazimíra Spravedlivého, jehož děj se vrací do 12. a 13. století, nebo ze stejné doby také historicko-politická novela *Goworek herbu Rawicz* Frantiszka Salezy Jezierského, kněze a reformátora, kterého inspirovala k sepsání díla postava sandoměřského vévody Goworka.[42]

Za první polský historický román dle vzoru Waltera Scotta se tradičně označuje próza *Jan z Tęczyna* z roku 1825, reflektující šťastné panování krále Zikmunda Augusta v polovině 16. století, od aristokrata a také příznivce reforem tzv. Velkého sněmu (1788–1792) Juliana Ursyna Niemczewicze, vězněného v Petropavlovské pevnosti za účast v Kosciuszkově povstání v roce 1794. Autorova kritika carova bratra Konstantina, místodržícího ve Varšavě, je skryta v analogické charakteristice šíleného švédského krále Erika XIV.[43] Niemcewicz je rovněž tvůrcem fiktivních pamětí *Dwaj panowie Sieciechowie* (1815) o střetu a jiné mentalitě dvou generací (saské epochy a autorovy přítomnosti).

Fiktivní memoáry se v průběhu století staly dílčí kategorií polského historického románu, k čemuž přispělo první vydání *Pamětí* Jana Chryzostoma Paska *(Pamiętniki)* ze 17. století v roce 1836. Do tohoto sub-žánru lze zařadit také *Pamiętniki kwestarza* (1844) Ignacyho Chodzka nebo *Pamiętniki Soplicy* (1839) od Henryka Rzewuského (1791–1866), v nichž zdařile vylíčil vztah mezi postavami a historickým prostředím 18. století. Obě díla zároveň patří do specificky polského epického žánru zvaného *gawęda szlachecka* (šlechtický příběh/novela), za jehož hlavního tvůrce se Rzewuski, pocházející z významné magnátské rodiny, tradičně označuje. Gavenda je nepříliš rozsáhlý příběh psaný staropolským konverzačním jazykem, vyprávěný staromódním a žoviálním šlechticem, silně zainteresovaným v dění příběhu.[44] Rzewuski je rovněž autorem klasických historických románů, mezi nimiž umělecky vyniká zejména *Listopad* (1845), v němž na pozadí příběhu dvou bratrů Strawinských autor nabízí vydařený obraz polské společnosti předešlého století.

[41] JANOWSKI, Maciej. Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the 19th and 20th centuries. In: *The contested nation: ethnicity, class, religion and gender in national histories* (ed. S. BERGER, Ch. LORENZ), New York, 2008, s. 442–462.
[42] WELSH, David J. Sienkiewicz and The Historical novel: Evolution of a Genre. In: *The Polish Review*, Vol. 13, No. 1 (Winter 1968), s. 39–57.
[43] MIŁOSZ, Czesław. *The history of Polish literature*. Berkeley: University of California Press, 1983, s. 170.
[44] Viz HLOUŠKOVÁ, Jasna. Polská šlechtická gavenda a její pozdější aktualizace. In: *Komparatistika, genologie, translatologie: Krystyna Kardyni-Pelikánová* [jubilejní sborník]. Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 59-64.

Počátkem roku 1840 dochází k rozvoji historické prózy v Polsku díky několika okolnostem. Romantismus, projevující se v polském umění od začátku 30. let, stále mocně ovlivňoval literární scénu a podtrhoval trudnou atmosféru neúspěšného politického boje za samostatnost. Náměty z národních dějin začaly být upřednostňovány před zobrazením současných problémů. Nepochybným přínosem ve vývoji žánru bylo zvláště vydání memoárů, přibližujících tematicky oblíbené 17. století – *Pamiętniki do panowania Augusta III.* Jedrzeje Kitowicze (1728–1804) a *Historia panowania Jana Kazimierza* od uznávaného barokního básníka Wespazjana Kochowského (1633–1700).[45]

V roce 1840 vydal Michał Czajkowski (1804–1886), autor ukrajinského původu, román *Stefan Czarniecki*, v němž porušil scottovskou tradici tím, že do role hlavního hrdiny zvolil významnou historickou osobnost (hejtmana a vojevůdce válek proti Švédům a Turkům). Jako velitel kozáckého oddílu se Czajkowski zúčastnil v letech 1830–1831 listopadového povstání, po jehož neúspěchu jako jeden z mnoha emigroval do Paříže, kde publikoval románovou prvotinu *Powieści kozackie* (1837), která poeticky líčí osobní příběhy z minulosti kozáků a jejich zidealizovaný vztah k polské zemi.[46] O rok později vydal v podobném duchu historický román *Wernyhora wieszcz ukraiński* (lze přeložit jako *Wernyhora, ukrajinský bard*) *z roku 1768* o známém prorokovi, zastupujícím polsko-ukrajinské společenství a protiruský postoj. Pestrost jazykové stylizace, nečekané zvraty a napětí v ději, expresivní i tajemné postavy a únosy jsou typické pro autorův romantický vyprávěcí styl, který ovlivnil i budoucí tvorbu historické prózy. Jméno Michala Czajkowského je přesto obvykle spjato zejména s nevšední politickou aktivitou ve prospěch polského státu a kozácké obce – během krymské války (1853–1856) bojovala na Balkáně proti Rusku osmansko-kozácká brigáda, již zorganizoval za účelem vojenské invaze do Ukrajiny. K invazi však nedošlo a Czajkowski se nakonec obrátil k myšlence panslavismu.[47]

Významný krok kupředu v evoluci žánru znamenal příchod horlivého romanopisce v osobě Józefa Ignacyho Kraszewského (1812–1887). Kromě historických prací (romány,

[45] WELSH, David J. Sienkiewicz and The Historical novel: Evolution of a Genre. In: *The Polish Review*, Vol. 13, No. 1 (Winter 1968), s. 39–57.

[46] Viz WOKULSKA-PIOTROWICZOWA, Jadwiga. Powieści kozackie" i "Ukrainki" Michała Czajkowskiego. In: *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 28/1/4, 1931, s. 40–71.

[47] Cenným zdrojem informací o zajímavém osudu Czajkowského jsou jeho paměti: CZAJKOWSKI, Michał. *Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego*. Lwów: Księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1898; Michał Czajkowski. In: *Wikipedia*. [online]. [cit. 14. 6. 2019]. Dostupné z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Michał_Czajkowski_(pisarz)

studie, eseje) byl autorem mnoha vesnických románů (*Ulana*, *Ostap*, *Chata za vsí* aj.) silně antifeudálního vyznění. Předvojem polského historického románu založeného na důkladném studiu dokumentů a jiných zdrojů historické pravdy (v případě Kraszewského mnohdy až hraničícího s dokumentárním žánrem) byla autorova prvotina *Kościół ŚwiętoMichalski w Wilnie*, kterou vydal již roku 1833 coby přesvědčivý obraz první poloviny 18. století (třebaže tehdejší kritika dílo nedocenila). Mezi další Kraszewského historické romány patří například *Zygmuntowskie czasy* (1846), *Kordecki* (1852) o obraně Čenstochové v roce 1655, *Djabeł* (1855), *Rzym za Nerona* (1866) nebo tzv. saská trilogie (1874–1876) – romány *Hrabina Cosel*, *Brühl, Z siedmioletniej wojny* (česky vydány pod názvy *Hraběnka Coselová, Velký intrikán, Ze sedmileté války).*

Ve své rekordně početné literární tvorbě (sepsal asi čtyři sta historických próz!) Kraszewski zobrazil téměř všechny epochy polské historie až do konce 18. století včetně éry předkřesťanské v románu *Stara basń (Stará báje)* o nástupu Piastovců k moci v 9. století. Tato próza byla začleněna do 29dílného cyklu *Dzieje Polski* (vydávaném v letech 1876–1890 jako povzbuzení v časech nejhorší represe), spolu s romány *Bracia zmartwychwstańcy* (*Vzkříšení bratři*), *Infantka* aj. Kraszewski je považován za Sienkiewiczova předchůdce; ačkoliv se mu Sienkiewicz nemohl zdaleka vyrovnat rozsahem sepsaných děl, předčil ho v jejich umělecké hodnotě.[48]

V letech 1861–1889 publikoval svou tvorbu Zygmunt Fortunat Miłkowski (1824–1915) pod pseudonymem Tomasz Teodor Jeż, který rozšířil tematické spektrum polské literatury o osvobozenecký boj maďarských – romány *Szandor Kowacz*, *Ci i tamci* – a balkánských zemí – *Uskoki* (česky vyšlo jako *Uskoci*), drama *Narzeczona Harambaszy* (v překladu *Nevěsta harambašova*), *Dachijszczyzna*, *Zarnica* (pod stejným názvem vydáno i v češtině) a *Słowiański Hercog*. Jejich zařazení do žánru historického románu může být však problematické, jelikož pojednávají o maďarské revoluci roku 1848–1849, jíž se autor sám zúčastnil jako příslušník polské legie. Také Jeżovy balkánské prózy ze 70. let byly odrazem autorovy politické zkušenosti – během krymské války se podobně jako Czajkowski snažil zasáhnout do válečného dění ve prospěch vlasti utvořením tamější polské legie. Roku 1861 vydal Jeż historický román *Historia o pra- pra- pra...dziadku*, na nějž navázal o dva roky později *Historiou o pra- pra- pra... wnuku* (sepsanou v době

[48] MIŁOSZ, Czesław. *The history of Polish literature*. Berkeley: University of California Press, 1983, s. 256; WELSH, David J.: Sienkiewicz and The Historical novel: Evolution of a Genre. In: *The Polish Review*, Vol. 13, No. 1 (Winter 1968), s. 39–57.

lednového povstání roku 1863, které Jež organizoval); trilogii o vztahu mezi minulostí a přítomností dovršil až roku 1881 publikováním díla *Wnuk chorążego* (lze přeložit jako *Vnuk vlajkonoše*). Zajímavým autorovým počinem je román *Za króla Olbrachta* (1876) o neúspěšné výpravě polské šlechty do Moldavska a následných bojích s Turky a Tatary; civilizování Ukrajiny Polskem v 17. století bylo tématem posledního Ježova románu *Z ciężkich dni* (1881).[49]

Polský historický román, jehož vývoj započal na přelomu 18. a 19. století, prošel v průběhu let obsahovými i formálními obměnami od romantického románu dle vzoru W. Scotta, fiktivních pamětí a gavend, prózy fakticky podložené historickými prameny až po umělecky vyspělé historické romány ovlivněné pozitivismem. V roce 1864 bylo rusko-pruskou armádou potlačeno lednové povstání (1863) proti záborové moci ve Varšavě, po němž nastoupilo traumatické období deziluze, skepse a rezignace na boj s velmocemi i na romantické představy včetně mesianismu (viz kap. 3.2). Proti poraženecké a trudné náladě národa bojovali na literárním poli tzv. pozitivisté téměř až do konce století. Organickou práci upřednostňovali před planými hesly, prostřednictvím publicistiky i krásné literatury chtěli čtenáře morálně povzbudit, vzdělávat je a informovat o dění ve světě, vědecko-technickém pokroku nebo o možnostech ekonomického i sociálního vzestupu občanské společnosti (během povstání byla vyhlášena rovnost obyvatel a definitivně došlo ke zrušení poddanství). Od druhé poloviny 70. let dominoval v pozitivistické literatuře realismus, během 80. let realismus kritický, případně i naturalismus, konec století se nesl v duchu neoromantismu a návratu k tradici.[50] Historický román nebyl po roce 1864 v polských zemích preferovaným žánrem, což se změnilo až s nástupem 80. let.[51]

K tomuto průlomu výrazně přispěl Henryk Sienkiewicz (1846–1916), jenž vstoupil na literární dráhu už v roce 1872 sociálním románem *Na marne*. Následující autorovy prózy, které se věnovaly společenské problematice a poměrům na venkově, byly již prototypem pozitivistického myšlení. Sienkiewicz byl také autorem divadelních her a obdivovatelem cizích krajů – z cest po Evropě, Americe i Africe psal reportáže a črty. Na varšavské univerzitě se věnoval studiu polonistiky a historie, které mu (podobně jako

[49] ADAMIEC, Marek. Tomasz Teodor Jež. In: *Wirtualna biblioteka literatury polskiej*. [online]. [cit. 14. 6. 2019]. Dostupné z: https://literat.ug.edu.pl/autors/jez.htm. Autor článku řadí maďarské i balkánské prózy mezi historické romány.
[50] ŠTĚPÁN, Ludvík a kol.: *Slovník polských spisovatelů*, Praha: Libri, 2000, 35–39.
[51] ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. *Moderna a historismus: historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha: Libri, 2004, 234.

Jiráskovi) poskytlo odborný vhled do historické problematiky a usnadnilo budoucí výzkum pro tvorbu historických románů.

Sienkiewicz, původem příslušník středního šlechtického stavu (otec byl zámožný statkář, pradědeček dokonce barský konfederát – viz kap. 3.2),[52] byl fascinován érou „šlechtické republiky" a zvláště jejím bojem proti nepřátelům národa (kozákům, Švédům a Tatarům/Turkům) přibližně v letech 1648–1673. Novela *Tatarské zajetí* z roku 1880 je Sienkiewiczovou prvotinou v žánru historické prózy a předvojem velkolepé trilogie, kterou tvoří romány *Ohněm a mečem* (*Ogniem i meczem*, 1884), *Potopa* (*Potop*, 1886) a *Pan Wołodyjowski* (1888). Roku 1904 se vrátil do doby Jana III. Sobieského (resp. k vítězství nad Turky u Vídně v roce 1683) v posledním historickém románu *Na poli slávy (Na polu chwały*). Dílo, jež polskému romanopisci přineslo slávu v zahraničí a posléze i Nobelovu cenu za literaturu v roce 1905, byl román *Quo Vadis* (1896) o pronásledování křesťanů v Římě za vlády císaře Nera. Sienkiewicz slavil úspěch také díky románu *Křižáci* (*Krzyżacy*, 1897–1900), líčící konflikt mezi polsko-litevským státem a Řádem Německých rytířů (vrcholící vítěznou bitvou u Grünwaldu) na počátku 15. století. Právě v *Křižácích* se nejvíce odráží autorův názor na pruský imperialismus, proti němuž od konce 19. století striktně vystupoval.

Sienkiewiczova politická činnost je důležitou součástí jeho odkazu. Jako nositel Nobelovy ceny a uznávaný publicista se těšil respektu významných osobností evropské politiky, kultury i médií. Jeho neopominutelným počinem bylo sepsání otevřeného dopisu císaři Vilémovi II. v roce 1906, v němž odsoudil zábor Polska a morální principy pruské vlády. Veřejně kritizoval politiku kancléře Otty von Bismarcka, s entuziasmem protestoval proti hakatismu a germanizaci v polských zemích.[53] Mocenský nátlak carského Ruska a násilná rusifikace představovaly obdobný problém v ruském záboru, k němuž se však Sienkiewicz coby prozaik a publicista několik let působící ve Varšavě (v denících *Niwa*, *Gazeta Polska*, *Słowo* aj.) nemohl explicitně vyjadřovat kvůli cenzuře, možným represím a literárnímu zákazu (Varšava byla hlavním městem tzv. Kongresovky – oficiálně Polského království, založeného po Vídeňském kongresu roku 1815, jehož nezávislost byla zvláště po roce 1864 pouze formální, de facto šlo o neoficiální součást ruského impéria). Během první světové války žil Sienkiewicz ve Švýcarsku, kde v městě Vevey založil Švýcarský

[52] HVIŠČ, Jozef. *Henryk Sienkiewicz: Život a literárna tvorba*. Bratislava: Vydavatelstvo Spolku slovenských spisovatelov, 2013, s. 11.
[53] KOSMAN, Marceli. Sienkiewiczův postoj k pruské expanzi Drang nach Osten. In: *Henryk Sienkiewicz ve světě politiky* (ed. Marceli Kosman). Praha: Academia, 2018, s. 23–46.

hlavní výbor pro pomoc obětem války. Zemřel v roce 1916, aniž by se mu splnil sen o obnově samostatného polského státu. Sienkiewiczovy ostatky byly přivezeny z Vevey do vlasti v roce 1924 (průvod přes Prahu podnítil československo-polskou manifestaci). Celoživotní boj velkého romanopisce popisují slova Jozefa Hvišče: „Hlásil se k němu celý národ. On, spisovatel a umělec, sjednotil polské území dávno před jeho politickým sjednocením (pozn. roku 1918). Udělal z Poláků Poláky, oživil polské národní dějiny a dal jim společnou vlast dávno před státoprávním scelením.“[54]

Dalším představitelem pozitivismu, který se věnoval historickému románu, byl například Bołeslaw Prus, proslavený egyptologickým románem *Faraon* (1897), jehož novátorské alternativní zpracování a historiosoficko-politický přesah oceňovala zvláště generace Mladého Polska. Za průkopníka modernistického historického románu v Polsku je ovšem označován až Stefan Żeromski a jeho román *Popioły* (*Popely*, 1904).[55]

2.4.2 České prostředí a Alois Jirásek

Česká historická próza neměla na přelomu 18. a 19. století dobré vyhlídky. Příčinou byla literární stagnace, způsobená dlouhodobým lpěním na barokním spiritualismu a narušenou tradicí českého jazyka coby důstojného a hlavního prostředku běžné i literární komunikace. Jazyková diferenciace společnosti, nedokonalá spisovná čeština a nízká jazyková úroveň čtenářstva byly překážkami, které se v následujících letech obrozenci a vlastenci snažili překonat. Historické vědomí obyvatel navíc nebylo doposud natolik rozvinuto nebo bylo omezeno na tradované příběhy z národní mytologie. Negativním faktorem byla také nízká prestiž, již klasicismus přikládal románové formě, a preference „vznešených“ stylů v podobě tragédie, ódy nebo eposu.[56]

Za předvoj žánru lze označit rytířskou povídku o dívčí válce *České amazonky* s podtitulem „podle Hájkovy kroniky“ od Prokopa Šedivého, publikovanou roku 1792 v rámci produkce knížek lidového čtení. Pomyslný bod zrodu českého historického románu je mnohdy vymezen rokem 1818, kdy byla vydána preromantická próza *Záře nad pohanstvem* Josefa Lindy. Podobně jako Scott nebo Chateaubriand i Linda zpodobnil střet

[54] HVIŠČ, Jozef. *Henryk Sienkiewicz: Život a literárna tvorba*. Bratislava: Vydavatelstvo Spolku slovenských spisovatelov, 2013, s. 196–199. (Vlastní překlad ze slovenštiny)
[55] ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. *Moderna a historismus: historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha: Libri, 2004, 235–248.
[56] LEHÁR, Jan. *Česká literatura od počátků k dnešku*. 2. vyd., Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 151–155.

konfesí a principů (přežívající pohanství a nastupující křesťanství během života sv. Václava a Boleslava I.) coby přirozenou součást dějinného procesu.

Vzestup české historické prózy započal až koncem 20. let. V roce 1827 vydal Václav Kliment Klicpera (1792–1859) novelu *Točník* ve snaze navázat na scottovskou tradici. V předloze však přiznal, že český autor postrádá oporu v klasické románové tvorbě a nemůže zdařile splnit svůj úkol i přes bohatství možných historických námětů.[57] Klicpera si za romantického hrdinu zvolil krále Václava IV., jehož osobnost, emoce a dějinná role určují vývoj i povahu celého příběhu. Rozporuplného lucemburského panovníka romanticky zpodobnil i Karel Hynek Mácha během 30. let v povídce *Křivoklad* a Josef Kajetán Tyl v novele *Dekret kutnohorský* (1841).

Tylova (1808–1856) tvorba s náměty z národní historie počíná rokem 1830 a zaujímá zvláštní místo ve vývoji české historické beletrie. Zvláště ve jmenované próze je zřetelné autorovo tendenční smýšlení v národnostní otázce. Osobní názor na česko-německé „potýkání", korespondující s většinovým míněním soudobé české společnosti, promítá Tyl do zápasu o pražskou univerzitu na počátku 15. století.[58] Tylovo dílo je příkladem tohoto literárního postupu, který si vědomě i nevědomě v menší či větší míře osvojil téměř každý spisovatel historické fikce. Didaktický aspekt a sentimentální důraz na čest a vlastenectví jsou rovněž důležitým znakem Tylových děl, očividný je zejména v próze *Rozina Ruthardova* (1839), jež na pozadí konfliktu Václava II. a Albrechta Habsburského o Kutnou Horu líčí milostný příběh.

V letech 1841–1868 byla vydávána historická próza Prokopa Chocholouška (1819–1864), často stíhaného rakouskou policií a úřady pro své politické názory. Mezi jeho díla patří například trojdílný román *Templáři v Čechách* (1843), novely *Křižáci* (vydáno v revolučním roce 1848) a *Pan Šimon z Vrchotic* (1847), povídka *Dvě královny* (1855), *Hrad* (1860) s pobělohorskou tématikou aj. Jako jeden z prvních českých autorů se nechal inspirovat světovými dějinami – konkrétně v novele *Vanda* (1841) o polské princezně ze 7. století a v jihoslovanském cyklu *Jih* (1862–1863), dějiny první poloviny 19. století Španělska a Mexika zachytil v dílech *Travič* (1844) a *Odplata* (1847). Chocholoušek, coby uvědomělý občan, vlastenec a obhájce rovnosti a svobody, zřetelně promítl do své romantické tvorby politicko-sociální problémy tehdejších let. V Chocholouškově typické

[57] JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Historický román na rozcestí. In: *Stoletou alejí: o české próze minulého věku*. Praha: Československý spisovatel 1985, s. 235–236.
[58] ČINÁTL, Kamil. Historická imaginace: Josef Kajetán Tyl. In: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo 2011, s. 233–236.

naraci je ale znatelné i zvláštní porozumění historickému příběhu a společenskému vývoji líčené doby (podobně jako v Tylově *Rozině Ruthardově*), což je důležitým faktorem ve vývoji žánru v každé národní literatuře.[59]

Mezi nejproduktivnější české autory historické beletrie patří Josef Svátek (1835–1897), jehož romanticko-dobrodružná próza se nejvíce blíží stylu Alexandra Dumase st. – viz první historická próza *Anna z Kunštátu* (1860), většinově zastoupené romány líčící 16. a 17. století *Bitva bělohorská* (1868), *Vězeň na Křivoklátě* (1871), *Pád rodu Smiřických* (1884), *Paměti katovské rodiny Mydlářů v Praze* (1886–1889), z přemyslovské epochy *Poslední Vršovec* (1892) nebo s osvícenskou tématikou *Hrabě Špork* (1889) aj.

Od roku 1872 vydával romány a četné povídkové soubory, zaměřené na problémy a osobnosti českých dějin od počátků až po moderní dobu, katolický kněz Václav Beneš Třebízský (1849–1884). Vlastenecký patos, jenž v mnoha případech dokonce přebíjí autorovo konfesijní přesvědčení, doprovází jeho tvorbu, k níž řadíme například povídky *Očista* (1877) a *Levohradecká povídka* „z let protivenství českého národa“ (1882), *Pod doškovými střechami* (1884) a romány *V červáncích a lesku kalicha* (1872) s husitskou tématikou, *Bludné duše* (1882) o selských povstáních, *Královna Dagmar* (1883), *Anežka Přemyslovna* (1878) aj.

Od 60. let 19. století se začaly naplňovat předpoklady pro vznik českého historického románu vysoké umělecké kvality. Prvním a nejzásadnějším z nich byl nutný celkový rozkvět národní literatury, který umožnila jak předchozí generace obrozenců a oceňovaní autoři první poloviny století, tak od konce padesátých let literární činnost májovské a ruchovsko-lumírovské generace. Rozmach by byl však nemyslitelný bez uvolnění politicko-kulturních poměrů ukončením bachovského absolutismu v roce 1859 a napjaté doby cenzury, která de facto trvala již od počátku století. Přispívajícím faktorem, nikoliv podmínkou, bylo dozrání národního hnutí do masové fáze (dle Hrochovy terminologie fáze C),[60] jež v českém případě nastala právě v šedesátých letech a umožnila lepší pochopení a souznění autorů i čtenářů s národní minulostí a tématy i apely historických děl. Dalším předpokladem byla silná pozice historismu ve společnosti, ku prospěchu byla rovněž jeho cílená podpora literárními skupinami (Ruchovci a Lumírovci).

[59] VANĚK, Václav. Historická beletrie jako repetitorium národních dějin. In: SABINA, K.: *Osudná kniha: tři prózy z doby reformace* (ed. Petra Hesová). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013, s. 335–344.
[60] HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

Podstatným přínosem k formování hodnotné historické prózy bylo prosazování realismu od 40. let a jeho vyvrcholení o čtyřicet let později. Pečlivé studium historických pramenů a jejich respektování při konstrukci dějové kostry i detailních popisných pasáží je jedním z atributů realistického přístupu.[61] Pozornost se také více zaměřila na samotný děj a jeho ideovou reprezentaci, přednost často měly sociální či psychologické náměty. Je třeba ale konstatovat, že romantická tradice měla stále velký vliv i na autory realistických děl.[62] Poslední faktorem bylo dlouho očekávané vystoupení autora s nevšedním literárním umem a pochopením minulých událostí i společenských procesů. Český historický román se takového autora dočkal příchodem Aloise Jiráska na literární scénu počátkem 70. let.

Alois Jirásek (1851–1930) pocházel z rolnické a pekařské rodiny z Hronova. Na pražské univerzitě vystudoval historii a celý svůj život působil jako středoškolský profesor. Kromě historických románů a her se Jirásek věnoval realistické (převážně vesnické) próze a pohádkové dramatice. Jeho prvním historickým dílem byla povídka *Viktora* z roku 1874, tklivě líčící milostný tragický příběh na pozadí bělohorských událostí roku 1620. K době pobělohorské se vrátil v románu *Psohlavci* (1884), *Skály* (1886), v povídkovém souboru *Z bouřlivých dob* (1881) a v *Temnu* (1913–1915). Opakovaným námětem Jiráskových děl byly selské bouře – kromě *Psohlavců* a částečně i *Skal* šlo o román *Skaláci* (1875) o povstání v roce 1775. Roku 1879 publikoval Jirásek první dílo s husitsko-poděbradskou tématikou (jež se stala zásadní součástí jeho tvorby – viz kap. 3.3 a 5) – soubor *Slavný den* o dvou obrazech, následovaly romány *V cizích službách* (1883), povídky *Maryla* a *Zemanka* (1885–1887), trilogie *Mezi proudy* (1887–1890), *Proti všem* (1893) a *Bratrstvo* (1900–1909) aj. Předhusitské období nebylo středem autorova zájmu, jako tomu bylo u mnohých spisovatelů historické beletrie před ním, národní mytické příběhy však vylíčil v *Starých pověstech českých* (1894). Třetí doménou Jiráskovy tvorby byla epocha osvícenství a obrození – na dané téma sepsal známé romány jako *Filosofská historie* (1878), *Na dvoře vévodském* (1881), *F. L. Věk* (1890–1907), *U nás* (1896–1903) aj.[63]

Jiráskova tvorba se vyznačovala obzvlášť silným důrazem na morální i faktickou kauzalitu vrcholů i pádů národních dějin, jejichž diskurzivní koncept přejal ve velké míře

[61] PEŠAT, Zdeněk. *Dějiny české literatury. Díl III. Literatura druhé poloviny devatenáctého století*. (hl. red. Miloš Pohorský). Praha: Nakladatelství ČSAV 1961, s. 439.
[62] CHARYPAR, Michal. Česká historizující próza mezi romantismem a realismem: Rekonstrukce historické právní kauzy Henyka z Valdštejna v povídce Karla Sabiny Osudná kniha. In: *Bohemica litteraria. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. Brno: Masarykova univerzita 2014, 17, 1, s. 91–94.
[63] Bibliografie Aloise Jiráska viz JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987, s. 537–561.

od Františka Palackého a jeho *Dějin národu českého v Čechách a v Moravě* (v českém znění 1848–1867).[64] Jako historik však spoléhal na samostatný a svědomitý výzkum témat a oblastí, jichž se dotýkaly náměty jeho děl, přestože historické jevy stejně jako každý jiný spisovatel nejednou přizpůsobil literárním cílům. Historie byla pro Jiráska důkazem českého státního práva, které pokládal za nutné připomínat v románech a hájit a následně obnovit na politickém kolbišti.

Svědkem občasných represí účastníků opozice vůči monarchii byl již od studentských let, zásadním impulzem pro spisovatelovu aktivní politickou činnost byla však až tíživá situace během první světové války – v roce 1917 podepsal jako první Manifest československých spisovatelů, domáhající se u českých poslanců skutečného hájení národní svobody v parlamentu ve Vídni; v podobném duchu se rok poté nesla Jiráskova národní přísaha v Obecném domě a řeč k výročí položení základního kamene Národního divadla. Oproti Sienkiewiczovi měl Jirásek to štěstí, že se dožil vzniku samostatné republiky, jejíž deklaraci četl veřejně 28. října 1918 pod sochou sv. Václava. V prosinci téhož roku slavnostně vítal prezidenta T. G. Masaryka na pražském nádraží. Od roku 1918 byl po dobu dvou let členem Národního shromáždění a do roku 1925 senátorem Československé národní demokracie, než ke konci života odešel z politiky do ústraní.[65]

Od přelomu století čelil Jirásek, uznávaný a populární mistr českého historického románu, útokům od kritiků a spisovatelů moderny (ostře proti němu vystupoval zejména F. X. Šalda), kteří jej považovali hlavně za studovaného kronikáře a buditele, než za autora s uměleckým talentem a růstem, a upřednostňovali pokrokovějšího Zikmunda Wintera (jehož jediným románem byl *Mistr Kampanus* z roku 1907). Kritické polemiky nepolevily ani ve 30. letech po autorově smrti, ačkoliv byl Jirásek od roku 1920 čtyřikrát nominován na Nobelovu cenu za literaturu. Na rozdíl od Sienkiewicze cenu však nikdy nezískal, což Antonín Sova přičítal nedostatku dobrých překladů, ne špatné kvalitě jeho děl, a srovnával Jiráskovu pozici s polským autorem: „Sienkiewicz byl chytrý romancier a měl za sebou světovou pověst s *Quo vadis*. Paul Heyse byl také chytrý romancier. Ale ten drahý nám a českým srdcím Jirásek, nevím, jak se bude výjimati v těch několika překladech, když celá řada českých spisů jeho bude odsouzena k mlčení.“[66]

[64] Viz ČINÁTL, Kamil. Alois Jirásek. In: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011, s. 196–216.
[65] JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987, s. 438–440.
[66] Tamtéž, s. 442.

3 Mytizace

Slovník Raymonda Williamse *Keywords of culture and society* poukazuje na historii pojímání mýtu, která započala již na počátku 17. století, kdy byl mýtus definován coby smyšlená konstrukce (jež je protipólem k logu a historii), alegorie nebo zmatené vzpomínky na původ a prehistorii. Pojmy mytologie a mytologizace byly v té době spjaty s interpretací bájných příběhů. Osvícenské myšlení se v nepravdivosti mýtů utvrdilo, v 19. století se dokonce z mýtu měl stát záměrně klamný výmysl. Zmíněné koncepce však odkazovaly výhradně k mýtům sakrálního nebo hrdinského typu – například starověkým či středověkým bájím (19. století totiž využívalo potenciál politického mýtu nejvíce).[67] Definici mýtu, která je oproštěná od tradičního nařčení z nepravdivého vylíčení reality, je možné odvodit ze třech jeho charakteristik uvedených Chiarou Bottici: za prvé jde o *síť symbolů*, v jejímž rámci se mýtus realizuje, operuje s figurativními prostředky a evokuje obrazy a charaktery; za druhé je třeba mít na paměti, že mýtus zahrnuje *extrémně odlišné typy obsahu*, a to od starověkých příběhů o Bozích až po moderní mýty; třetím elementem je *narativní podstata mýtu se specifickým významem*.[68] Obecně můžeme konstatovat, že mýtus je narativ, který je za pomoci symbolů nositelem významu pro určitou komunitu, přičemž objektem mytické narace může být v zásadě jev nejrůznějšího charakteru.

Doposud byla mnohem důkladněji vědecky zpracována tematika sakrálních mýtů než profánních, jenž se výhradně zaměřují na člověka, jeho činy a vztahy k jiným entitám ve světě. Můžeme však definovat více kategorií mytických narativů, které je možné zařadit do třídy sakrálních či profánních mýtů – jde například o mýtus politický, kulturní, historický nebo národní. Problém v diferenciaci však může nastat v okamžiku, kdy ve specifické konstrukci dojde k typologickému prolínání. Sakrální mýtus se může za jistých podmínek stát mýtem politickým, kulturním nebo i národním, stejně tak ale mohou tyto kategorie za jiných okolností plnit funkci profánního mýtu. Je vhodné pojmenovat a specifikovat roli každého platného mýtu v rámci celkové mytické konstrukce.

Cílem kapitoly je charakterizovat mytickou naraci odpovídající sarmatskému a husitskému mýtu, které jsou ve své podstatě profánní a zejména politické a k nimž může být přistupováno také jako k mýtům národním a historickým (aplikace teoretických zásad problematiky mýtu na oba fenomény a jejich vývoj bude obsahem kapitoly 3.2 a 3.3).

[67] WILLIAMS, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 157.
[68] BOTTICI, Chairra. *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 101.

3.1 Teorie politického mýtu

„A political myth can be defined as the work on a common narrative by which the members of a social group (or society) make significance of their political experiences and deeds. Consequently, what makes a political myth out of a simple narrative is not its content or its claims to truth (…), but the fact that this narrative creates significance, that it is shared by a group and that it affects the specifically political conditions in which this group operates.“[69] Potřebu signifikance, na niž mýtus reaguje (respektive odpovídá na potřebu čelit „absolutnosti reality“), vyzdvihl zejména Hans Blumenberg zároveň s konceptem *work on myth*, jenž má připomínat, že ačkoliv je mýtus reprezentován zejména výsledným narativem, podstatou mýtu je celý proces utváření požadované signifikance (ať je již vědomý či nikoliv), jehož produktem je posléze mytické vyprávění. Z toho důvodu je nutné při odborném zpracování začlenit do celkové analýzy *work on myth*, a vzít v potaz produkci, recepci i reprodukci dané mytické konstrukce.[70] Signifikance je v tomto případě ovlivněná výhradně politickými okolnostmi a promlouvá ke konkrétní sociální skupině či společnosti, jež daný mýtus akceptuje. Politická situace se ovšem může proměňovat, čímž většinou dochází i k adaptování narativů podle nových potřeb.[71]

Ernst Cassirer byl toho názoru, že návrat mýtu lze považovat za poslední možnost, k níž se komunita uchyluje ve stavu hluboké krize bez dostupných racionálních prostředků. Politický mýtus pojímal coby „personifikovanou kolektivní touhu“, soustředěnou na vysněný stav věcí.[72] Naopak Georges Sorel vnímal tento typ mýtu jako formu pokroku. Chiara Bottici však poukazuje na to, že politický mýtus může být jak projevem regrese společnosti, tak i jejího opaku.[73] Sorel byl rovněž zastáncem názoru, že politické mýty mají být interpretovány jako prostředky, či výzvy k jednání v přítomnosti. Jeho teze je v souladu s pojetím úlohy politického mýtu, jež nespočívá ve věrném zrekonstruování minulosti, nýbrž v iniciaci lidu k akci skrze narativ.[74] Ten má většinou kvůli tomuto účelu emotivní vyznění, dramatickou artikulaci či dokonce prvky patosu.[75]

[69] BOTTICI, Chiarra. *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 179.
[70] BOTTICI, Chiarra, CHALLAND, Benoît. *Imagining Europe: myth, memory, and identity*. New York: Cambridge University Press, 2013, s. 90.
[71] BOTTICI, Chiarra: c. d., s. 179.
[72] Tamtéž, s. 152–153.
[73] Tamtéž, s. 176.
[74] Tamtéž, s. 184–185.
[75] Tamtéž, s. 179–180.

Bottici odmítá stavět analýzu mýtu na základě jeho (ne)pravdivého vylíčení reality; je vhodné znovu akcentovat, že mýtus si neklade za cíl svědomitě popsat svět, avšak vytvořit svůj vlastní.[76] Kupříkladu George Schöpflin mýtus definuje jako „set of beliefs, usually put forth as a narrative, held by community about itself,"[77] zatímco považuje zmíněný narativ za zjednodušenou reprezentaci skutečnosti.[78] Schöpflin přesto upozorňuje, že mýtus nelze ztotožňovat se lží nebo klamem,[79] neboť nemůže být zkonstruován čistě z falešného materiálu, ale musí být určitým způsobem spjat s reálnou kolektivní pamětí.[80] (Otázka vztahu mýtu k realitě se zdá být nevyhnutelná a relevantní pro správné pochopení mytické podstaty u historických politických mýtů, třebaže tato relace nemusí být součástí výsledné analýzy.)

Karl Kerenýi označil podstatnou funkci mýtu německým slovem *begründen*, čímž měl na mysli fakt, že mýty objasňují původ věcí i jejich další směřování, přičemž odpovídají spíše na otázku *odkud* než *proč*.[81] Schöpflin nabízí mnoho dalších možných funkcí – mytický narativ může být kupříkladu nástrojem sebeidentifikace, respektive vytvoření nové identity; dokáže navozovat iluzi úzce propojené komunity, v jejím rámci být instrumentem komunikace a posilovat kolektivní solidaritu. Mýtus může zároveň objasňovat, případně obhajovat, osud dané komunity; stát se prostředkem k překonání krize (viz Cassirer); uchovávat kolektivní vzpomínky a dopomáhat k tomu, aby stále v komunitě rezonovaly. Vytvoření nepřátel, usilujících o zničení soudržnosti skupiny, a naopak posílení legitimity a autority komunity je další zásadní symbolickou rolí mýtu. Mytický politický narativ je rovněž často využíván k mobilizaci lidu, nastolení solidarity, přehodnocení hodnotového žebříčku nebo k vyloučení ostatních (nečlenů).[82]

Role mýtu mohou být posíleny rituálem, jehož prostřednictvím probíhá *work on myth*. Ne všechny politické mýty však zahrnují rituální praxi, a ne každý rituál je součástí mytické konstrukce. Ačkoliv mýtus je schopen se pod vlivem měnících se okolností transformovat, k němu příslušející rituál musí zůstat beze změny a zachovat si ustálená

[76] BOTTICI, Chiarra, CHALLAND, Benoît. *Imagining Europe: myth, memory, and identity*. New York: Cambridge University Press, 2013, s. 92.
[77] SCHÖPFLIN, George. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood* (ed. G. Hosking, G. Schöpflin). New York: Routledge, 1997, s. 19.
[78] Tamtéž, s. 23.
[79] Tamtéž, s. 19.
[80] Tamtéž, s. 26.
[81] BOTTICI, Chiarra, CHALLAND, Benoît. c. d., s. 91.
[82] SCHÖPFLIN, George: c. d. s. 22–28.

fixní pravidla.[83] Účast na rituálu navíc umocňuje kolektivní i individuální roli každého člena společenství včetně pocitu solidarity.[84]

S ohledem na téma práce a povahu obou mýtů by měl být stručně objasněn také vztah mezi politickým mýtem a ideologií. Jak ideologie, tak politický mýtus umožňují orientaci v sociálním a politickém světě a jejich vymezení se téměř shodují. Zásadní rozdíl ale spočívá v tom, že mýtus tohoto typu si výhradně žádá narativní formu (vylíčení série událostí s mírou dramatu až patosu) a výslednou signifikanci. Rovněž nemůže být žádný politický mýtus na rozdíl od ideologie sdílen bez emotivního náboje.[85]

Sarmatský a husitský mýtus mají kromě nálepek politického mýtu či ideologie společný ještě jeden rys – odkazují k tzv. zlatému věku národa, konceptu, který je nedílnou součástí romantických historiografických narativů typických pro 19. století a národy v procesu sebeurčení. Je to epocha národního vzestupu, mnohdy i značného územního rozsahu (historikové národního hnutí jej touží obnovit), nebo nevídané svobody a demonstrace národního charakteru či poslání. Zlatý věk je v tomto pojetí kontrastně obklopen časy úpadku. Tzv. mistrovský narativ, který vytvořil diskurzivní rámec národní historické vědy, vypracoval v polském případě historik a politik Joachim Lelewel (1786–1861), v českém František Palacký (1798–1876).[86] Důvody, proč nahlíželi zrovna na éru sarmatismu a husitství tímto prizmatem, jsou objasněny v následujících kapitolách.

3.2 Sarmatský mýtus

„The term *Sarmatism* signifies a political doctrine and ideology, lifestyle and cultural trends and formation of the Commonwealth nobility in the 16th century and in particular in the 17th century until the Bar Confederation and the first partition of Poland in 1772.“[87] Tato definice a jí podobné varianty se ve snaze vymezit *sarmatismus* uvádějí v odborných materiálech nejčastěji, přičemž přiřazení fenoménu k ideologii hraje téměř v každém výkladu dominantní roli (dále například: „Sarmatism is a concept from the history of culture used to define the ideology and lifestyle of the Polish nobility in the

[83] BOTTICI, Chiarra: *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 182.
[84] SCHÖPFLIN, George. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood* (ed. G. Hosking, G. Schöpflin). New York: Routledge, 1997, s. 21.
[85] Tamtéž, s. 196.
[86] BAÁR, Monika. Golden Age. In: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 2013, s. 224–255.
[87] ORZEL, Joanna.: *Sarmatism* [online]. [cit. 25.5.2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/sarmatism.html

modern era;“[88] nebo „Sarmatism was an ideological trend specific to the Commonwealth of the gentry.”) Na rozporuplnost fenoménu včetně jeho ideologického a mytického potenciálu upozorňuje historik umění Zdzisław Żygulski: „…it was both mythomaniacal and creative, fascinating and rapacious, at times obscurantist, backward and overpowering. It was an ideology which moulded national awareness for the longest period of time, since its origins date back to the end of the 15th century, and its epilogue came with the neo-Sarmatism of the 19th and even 20th centuries.”[89]

Výjimečnému postavení šlechty v polském státě a rozvoji sarmatismu předcházelo několik přelomových událostí a historických jevů. V roce 1374 vešlo v polských zemích v platnost tzv. košické privilegium, jež mimo jiné osvobozovalo šlechtu od daní.[90] Roku 1454 se král Kazimír IV. zavázal, že nikdy nevyhlásí válku bez souhlasu lokálních šlechtických sejmíků.[91] K posílení majetkových a politických zájmů šlechty na úkor měst a poddaných došlo díky tzv. piotrkowským statutům z roku 1496, jenž následovaly tři roky od formálního ustanovení parlamentárního systému v polských zemích. Obzvlášť důležitou událostí bylo přijetí zákonu *Nihil novi* roku 1505, zavazující krále neprovádět žádné změny v zaběhnutém systému bez souhlasu Sejmu, jehož zákonodárnou moc měla šlechta výhradně ve svých rukou. V roce 1569 byla ustanovena (lublinská) personální unie spojením Polského království a Litevského velkoknížectví. Od roku 1573 každý nově zvolený král (prvním byl Jindřich z Valois) musel přísahat, že bude obhájcem platných zákonů a svobod země – šlo o tzv. jindřichovské články a *pacta conventa*, díky nimž byl zakotven stavovský systém „šlechtické republiky“. V roce 1652 bylo poprvé šlechticem uplatněno později proklínané *liberum veto*, právo vetovat celý zákonodárný proces Sejmu s pouhým jedním hlasem.[92] Šlechta v té době představovala okolo 10 % obyvatel země a její sociální škála byla velmi široká – od bohatých magnátů po *nobiles pauperes* (zchudlé šlechtice); mezi šlechtici „bratry“ se sice hlásala rovnost, praxe byla však mnohdy jiná.[93]

[88] DARANOWSKA-LUKASZEWSKA, Joanna. *Sarmatism* [online]. [cit. 6.8.2019]. Dostupné z: http://muzea.malopolska.pl/en/interpretacje/-/a/sarmatyzm
[89] ZYGULSKI, Zdzisław. The Sarmatian epoch. In: *An outline history of Polish applied art*. Warsaw 1987, s. 29.
[90] FRIEDL, Jiří, JUREK, Tomasz, WIHODA Martin, ŘEZNÍK, Miloš. *Dějiny Polska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017, s. 626–627.
[91] WALICKI, Andrzej. The Democracy of the Gentry. In: *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. University of Notre Dame Press, 1982, s. 15.
[92] FRIEDL, Jiří, JUREK, Tomasz, WIHODA Martin, ŘEZNÍK, Miloš. c. d., s. 627–628.
[93] WALICKI, Andrzej. c. d., s. 15–17.

Hned z počátku je třeba zdůraznit, že samotný termín a pojetí sarmatismu coby fenoménu je mladší než problematika sama – vzniklo až v druhé polovině 18. století v rámci osvícenské kritiky šlechtického způsobu života, respektive konzervatismu, ignorance, xenofobie, provincialismu, megalomanie, opilectví nebo hrubých mravů. Osvícenští intelektuálové vnímali výsostné postavení i mentalitu polské šlechty negativně a skrze pojem sarmatismu vyjadřovali svůj názor na „Sarmaty" a nutnou reformu společnosti.[94] Tento pejorativní přístup souvisel s obecným úpadkem státu, jehož počátek se tradičně spojuje se šlechtickou anarchií ve státě od druhé poloviny 17. století, gradující v době nekontinuální vlády saských králů (1697–1763) a vrcholící fatálním dělením země (1772, 1793, 1795). Z řad spisovatelů byl kritikem sarmatismu kupříkladu Franciszek Zabłocki (1754–1821), autor veršované komedie *Sarmatyzm* (1785), v níž je tato kulturní formace označena za zastaralou a barbarskou;[95] nebo historik Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841), který v komedii *Powrót posla* (1790) vyobrazil Sarmatu coby konzervativního nepřítele reformních ústavních jednání během tzv. Velkého sejmu (1788–1792);[96] zpodobnění charakteru šlechtice odpovídalo i realitě targowické konfederace, jež se zformovala ze šlechtických odpůrců ústavy přijaté roku 1791. Ta dopomohla ke vstupu ruských vojsk na polské území (vedoucímu k dalšímu rozdělení země) a vynutila si odvolání ústavy. Podobné uskupení na obranu šlechtických práv vzniklo rovněž v letech 1768–1772 jako tzv. barská konfederace.[97]

Etymologický původ termínu je odvozen od mytické země *Sarmatie*, jež se měla údajně nacházet v oblasti severní a východní Evropy. Návaznost novověké polské šlechty a jejích tradic na tuto starověkou zemi a její obyvatele (Sarmaty) je základním kamenem sarmatského mýtu. *Mýtus původu* plní roli Kerenýim označenou jako *begründen* – pomocí otázky *odkud* poskytuje vysvětlení zrodu určité entity – v tomto případě jde o exklusivní postavení polské šlechty v rámci společnosti tehdejší Rzeczypospolité. První, kdo sepsal tento výklad (navazující na zmínky řeckých a římských etnografů o Sarmatech), byl polský kronikář Jan Dlugosz ve své rozsáhlé kronice *Annales seu cronicae inclyti regni Poloniae*,

[94] FABER, Martin. Das Streben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus", In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 57, H. 3, 2009, s. 374–401.
[95] WASKO, Andrzej. Sarmatism or the Enlightenment: The Dilemma of Polish Culture [online], In: *Sarmatian Review*, XVII, 2, 1997 [cit. 30. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/497/wasko.html.
[96] MIŁOSZ, Czesław. *The history of Polish literature*. Berkeley: University of California Press, 1983, s. 17.
[97] FRIEDL, Jiří, JUREK, Tomasz, WIHODA Martin, ŘEZNÍK, Miloš. *Dějiny Polska*. Praha: NLN, 2017, s. 297.

sepsané mezi lety 1455–1480.[98] Obyvatelé Sarmatie byli v jeho pojetí stepní lidé i udatní neohrožení válečníci, kteří měli být předky Poláků a Rusínů (postupem času s přibývající mocí šlechty se mýtus omezil pouze na šlechtický stav). Pod vlivem tehdejšího humanistického trendu hledání historického původu jednotlivých národů byl starobylý sarmatský původ zřetelněji prezentován i v narativech dalších polských historiografů – Macieje Miechowity (*Traktát o dvou Sarmatech*), Macieje Stryjkowského aj.[99] Sarmatia byla v polské literatuře zejména od 16. do 18. století pojímána coby Arkádie (zmytizovaný idylický prostor pastýřů, případně harmonické místo divokých zvířat nedotčené civilizací);[100] podobné pojetí však nalezneme ještě v první polovině 19. století – svědčí o tom charakteristika litevské Białowieże v pamětech Julia von Brinckena, vedoucího lesního hospodářství, z roku 1820: „dokonalý obraz starověké Sarmatie: zalesněná Arkádie“.[101] Sarmatia se stala mytickou zemí svobody, bohaté úrody a bezpečí.

Součástí sarmatské mytické konstrukce je rovněž *specifický rámec hodnot*, který měl vyznávat každý šlechtic. Částečně vycházel z mýtu o původu, jenž vyprávěl o odvaze, bojových schopnostech bájných Sarmatů i o jejich rurálním životním stylu, značně byl však ovlivněn i římskými tradicemi a politickou praxí. Velké popularitě se v 16. století v Polsku těšil historik Titus Livius a jeho spisy o republice coby ideálním státním zřízení nebo Vergiliova *Aeneida*, jejíž hlavní hrdina se stal morálním vzorem pro sarmatské šlechtice. Mezi Aeneovy glorifikované vlastnosti patřila kupříkladu silná zbožnost, pokora vůči bohům, vlasti a rodině, odhodlání vzdát se vlastního štěstí ve prospěch plnění úkolů prozřetelnosti, disciplína, slitování nad nepřítelem aj.[102] *Svoboda, rovnost i tolerance* se měly stát ušlechtilými hesly provolávanými zástupci sarmatského světa, u nichž se předpokládalo, že budou navíc obdivovat *principy republikanismu* (respektive *šlechtické demokracie*), a přesto ctít svého krále.

Rytířská kultura byla rovněž komponentem sarmatského mýtu. Ideál šlechetného rytíře, odhodlaného zemřít za vlast, provázel sarmatismus po celá dvě století. Účast na

[98] VITOŇ, Jan. Polské kroniky. In: *Stará polská literatura I, Středověk – renesance*. Praha: Karolinum, 1999, s. 23.
[99] DARANOWSKA-LUKASZEWSKA, Joanna. *Sarmatism* [online]. [cit. 26. 5. 2019]. Dostupné z: http://muzea.malopolska.pl/en/interpretacje/-/a/sarmatyzm
[100] ORZEL, Joanna. *From Sarmatia to Arcadia – mythologisation of space in noble culture* [online]. [cit. 26. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/from_sarmatia_to_arcadia_mythologisation_of_space_in_noble_culture.html
[101] SCHAMA, Simon. V království litevského zubra. In: *Krajina a paměť*. Praha: Argo, 2007, s. 39–81.
[102] CZERENKIEWICZ, Michał. *Aeneas, a Sarmatian Role Model* [online]. [cit. 27. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/aeneas_a_sarmatian_role_model.html

válečných operacích, obrana domoviny a pravé víry souvisela s další zásadní mytickou strukturou – se silně zakořeněnou *tradicí římského katolicismu* (i přesto, že během reformace řada šlechticů přešla k evangelické konfesi, většina z nich přestoupila po vlně rekatolizace opět zpátky). Vlivem katolicismu byl mýtus o původu také mnohdy rozšířen verzí o biblickém původu, kdy předkové Sarmatů měli být potomky syna Noeho.[103] Během několika staletí, kdy polské země musely bránit své hranice proti vpádům Tatarů a Turků z Krymu, se v politických a diplomatických listinách sepsaných na území unie, začalo hovořit o Rzeczypospolité jako o *antemurale christianitatis*. George Schöpflin pod tímto termínem chápe mytickou naraci, jež svou podstatou spadá do obecné kategorie národních mýtů o vykoupení a utrpení, kdy národ musí překonat úskalí a bolest, aby vykoupil blaho ostatních národů.[104] V případě mýtů *antemurale* jde o záchranu Evropy před barbarskými nájezdníky (zprvu se označení týkalo Malty, Kréty a Benátek, později i uherských a rakouských zemí). Pouze v Polsko-litevské unii však tento mýtus (chápaný jako výjimečná a čistě polská záležitost) zanechal markantní stopy v národním povědomí; Rzeczpospolita se díky němu stala ochranným valem křesťanství a její rytíři udatnými obránci pravé víry. Porážkou Turků u Vídně v roce 1683 zásluhou Jana III. Sobieského byl tento mýtus ještě posílen. Úděl obránců křesťanstva s sebou přinesl další mýtus o Bohem vyvoleném národu a mesianistické vize, jež se nejvíce projevily v pozdějších staletích po rozdělení země.[105]

Mytická konstrukce sarmatského mýtu se zakládá, jak již bylo řečeno, zejména na mýtu o původu. Narativ se však postupně významově obohacoval o dílčí mytické struktury – ať již to byly nové koncepty mýtu v plném slova smyslu (*antemurale christianitatis*, mesianismus) nebo hodnoty, které se mytickými staly díky přináležitosti k hlavnímu narativu (rytířský ideál, rovnost, svoboda, tolerance, republikanismus aj.).

Za barokní epos sarmatského Polska jsou označovány *Paměti* Jana Chryzostoma Paseka (1636–1701), jenž jako chudý šlechtic vstoupil po jezuitském vzdělání v roce 1655 do armády a bojoval v husarském oddílu pod velením generála hetmana Stefana Czarnieckého proti Švédům, Moskvanům, kozákům, povstalcům i Turkům. Memoáry začal Pasek sepisovat kolem roku 1691, dochoval se z nich však pouze fragment opisu

[103] ORZEL, Joanna. *Sarmatism* [online]. [cit. 27.5.2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/sarmatism.html
[104] SCHÖPFLIN, George. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood* (ed. G. Hosking, G. Schöpflin). New York: Routledge, 1997, s. 29–30.
[105] PEKACZ, Jolanta T. Antemurale of Europe – From the History of National Megalomania in Poland. In: *History of European Ideas*, Vol. 20, Nos 1-3, 1995, s. 419–424.

z 18. století, který byl vydán knižně až roku 1836.[106] Romantismus 19. století sarmatismus rehabilitoval a mýtus obnovil (zvláště během listopadového povstání v letech 1830–1831 a po jeho porážce) – prvním literárním zástupcem nové percepce byl básník Wincenty Pol a jeho *Piesni Janusza* (vydané v exilu roku 1833); následoval ho největší polský (litevský) básník Adam Mickiewicz eposem *Pan Tadeáš čili Poslední zájezd na Litvě* (1834), v němž zachytil nostalgii po starém řádu a staropolských tradicích a zároveň zoufalé naděje na obnovu staré vlasti s modernějším sociálním systémem. Romantický sarmatismus vyznával rovněž Juliusz Slowacki nebo Henryk Rzewuski – viz gawęda szlachecka (kap. 2.4.1.).[107]

V letech 1855–1868 vydával své nejpodrobnější dílo, *Polska, dzieje a rzeczy jej,*[108] historik a aktivní politik Joachim Lelewel, který přerušované období šlechtické demokracie (od 14. do poloviny 17. století) ztotožnil s érou ekonomického i politického úspěchu, rapidní vojenské expanze, imperiální velikosti a jagellonskou vládu se sociální a politickou spravedlností i s náboženskou tolerancí (koncept zlatého věku). Příčinu úpadku státu shledával v anarchii šlechty, zneužívání libera veta a republikánských principů (které byly funkční a tradiční již od počátků polského národa), hlavně však v mocenském rozpínání sousedních velmocí, jejich zasahování do vnitřní politiky a pronikání cizích ideálů do společnosti (působení jezuitů apod.).[109] Éru sarmatismu (spolu s 18. stoletím) celkem pozitivně hodnotila také varšavská historická škola (Tadeusz Korzon), jež v podstatě zmodernizovala romantický diskurz (Lelewel, Ludwik Kubala). Negativní postoj vůči poměrům před rozdělením státu naopak zaujala krakovská historická škola (Józef Szujski nebo Michal Bobrzynski), kritizující bídnou situaci poddaných v zemi.[110] Nehledě na kritiku krakovské historické obce se sarmatský mýtus během 19. století romanticky zaktualizoval zejména kvůli žalostné národní situaci (neúspěšná povstání, germanizace, rusifikace, válečné konflikty apod.). Dodnes slouží k identifikaci národního charakteru a obyvatel polské země (jako mýtus politický, historický i národní).

---

[106] BARTOŠ, Otakar. Tragické století a zrod nové vypravěčské tradice. In: *Paměti* (J. Ch. Pasek). Praha: Odeon, 1975, s. 7–16.
[107] WASKO, Andrzej. Sarmatism or the Enlightenment: The Dilemma of Polish Culture [online]. In: *Sarmatian Review*, XVII, 2, 1997 [cit. 1. 6. 2019]. Dostupné z: http://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/497/wasko.html.
[108] BAÁR, Monika. *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 2013, s. 25.
[109] Tamtéž, s. 224–255.
[110] JANOWSKI, Maciej. Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the 19th and 20th centuries. In: *The contested nation: ethnicity, class, religion and gender in national histories* (ed. S. BERGER, Ch. LORENZ), New York, 2008, s. 442–462.

3.3 Husitský mýtus

Tutéž identifikační funkci plnil pro český národ husitský mýtus. Obdobně jako u sarmatismu kořeny mýtu o husitství sahaly až k samotným počátkům fenoménu, tj. v tomto případě k vystoupení pražského mistra a kazatele Jana Husa (kolem 1370–1415) na počátku 15. století. Hus po vzoru Angličana Johna Wycliffa vyzýval k reformě římsko-katolické církve a k sekularizaci jejího majetku. Od roku 1378 byla církev rozštěpena na římské a avignonské papežství, místo rozřešení složité situace vzniklo na koncilu v Pise roku 1409 trojpapežství. O tři roky později Hus kritizoval prodej odpustků (vykoupení těžkých hříchů za finanční obnos, za který měl papež vést válku proti neapolskému králi), zatímco v Praze současně probíhaly odpustkové bouře. Předmětem Husovy kritiky byl také obecný mravní úpadek církevních představitelů a kupčení s jejich úřady. Ve svých spisech (traktát *O církvi*, *Postila, Knížky o svatokupectví*) nabádal mimo jiné k bezprostřednímu následování Bible jako nejvyšší autority. Přelomovou událostí bylo označení Husa za kacíře na koncilu v Kostnici a jeho upálení 6. 7. 1415. Následovala série reakčních událostí, které získaly i politický a vojenský rozměr. Radikalizace hnutí vyvrcholila v roce 1419 první pražskou defenestrací katolických konšelů a střety mezi husity a královskými posádkami na pražském hradě nebo s panskými jednotkami (bitva u Sudoměře). V letech 1420–1431 byly proti husitům vedeny čtyři křížové výpravy (bitvy na Vítkově, u Vyšehradu, Žatce, Habrů, Německého Brodu, Ústí nad Labem, Tachova, Domažlic). Jejich strůjcem byl především papež Martin V. a Zikmund Lucemburský, římský a uherský král i dědic českého trůnu, jenž byl definitivně prohlášen za sesazeného na čáslavském sněmu (1421), kde byla zřízena prozatímní zemská (stavovská) vláda a za ústavní zákon byl prohlášen ideový husitský program – tzv. čtyři artikuly pražské, které požadovaly svobodu kázání, přijímání pod obojí (zavedené kazatelem Jakoubkem ze Stříbra s Husovým souhlasem), sekularizaci majetku duchovenstva a trestání veřejných hříchů.

Husitské bratrstvo ovšem nebojovalo jen proti nepřátelům ze zahraničí, hnutí se štěpilo na několik proudů dle míry radikálnosti a ochoty ustupovat Zikmundovi – extrémní skupinou byli táborité v čele s Janem Žižkou, později také sirotci ve východních Čechách, střed zastupovala většina pražanů pod vedením Jana Rokycany a umírněný proud pražští univerzitní mistři, jakými byli Jan Příbram nebo Petr z Mladoňovic. Sváry mezi frakcemi zapříčily několik bitev (u Malešova, Strachova Dvora) a vyvrcholily porážkou radikálních polních vojsk v osudné a finální bitvě u Lipan (1434). Konec husitských válek se datuje k roku 1436 ustanovením tzv. jihlavských kompaktát, jež potvrzovala přijetí Zikmunda za

českého krále, legální dvojvěří (včetně přijímání pod obojí) a sekularizaci církevního majetku. Politický zápas o zachování kališnického vyznání v českých zemích však přetrval až do bitvy na Bílé hoře (1620), po níž následovala přísná rekatolizace.[111]

Bezprostřední narativní texty o husitském fenoménu mají několik formálních podob: převážně jde o nábožensko-politické spisy (traktáty, postily, pamflety), dále z kališnické i katolické perspektivy psané kroniky, paměti, případně svědectví, nebo epické veršované skladby (například skladby *Budyšínského rukopisu*). Většina zmíněných textů byla sepsána s jediným cílem – vysvětlit a pomocí argumentů obhájit husitské učení, šířit ho a zároveň poškodit nepřítele vytvořením jeho hanlivého obrazu (což byla praxe i katolicky orientovaných literátů). Mnoho atributů, které byly husitům či jejich odpůrcům přiděleny v dobových textech tendenční a většinou subjektivní povahy, se stalo základními prvky husitského mýtu. Ten se začal konstruovat již během husitského hnutí jako mýtus politický, přijímaný a šířený kališnickou komunitou za účelem udržení politické moci, která umožňovala svobodné vyznání a realizaci husitského reformačního programu.

Zásadním narativem husitského hnutí bylo kromě primárních teologických spisů Jana Husa (případně Jakoubka ze Stříbra, Jeronýma Pražského, Jana Příbrama nebo Jana Rokycany) latinské dílo Vavřince z Březové (později nazvané) *Husitská kronika*, líčící události let 1414–1421. Její autor patřil ke střednímu husitskému proudu, nesouhlasil s extrémismem (adamitských a chiliastických skupin, s obrazoborectvím a nelítostným vražděním).[112] Podobně jako v případě sarmatismu i u husitství lze hovořit o jistém typu *mesianismu*, který se často vyskytuje v nekatolických textech, kroniku Vavřince z Březové nevyjímaje, a tvoří základní pilíř mytické konstrukce. (Dílem se silným mesianistickým vyzněním byla také rozsáhlá *Kronika obsahující při kněží táborských* Mikuláše Biskupce z Pelhřimova, jenž byl třicet let hlavou táborské církve.) Zavedení laického přijímání pod obojí a mučednickou smrt Jana Husa Vavřinec vnímá coby dějinné předěly, jež měly nasměrovat křesťanstvo na správnou cestu ke spáse.[113] Z toho důvodu jsou husité označováni jako boží bojovníci, nad kterými drží Bůh ochrannou ruku a dopomáhá jim

[111] Viz KEJŘ, Jiří. *Husité*. Praha: Panorama, 1984; ČORNEJ, Petr. *Lipanská křižovatka: příčiny, průběh a historický význam jedné bitvy*. Praha: Panorama, 1992; *Praha Husova a husitská 1415-2015*: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015; RANDÁK, Jan a kol.: *Dějiny českých zemí*. 2. vydání. Praha: Knižní klub, 2016.
[112] ČORNEJ, Petr. *Tajemství českých kronik: cesty ke kořenům husitské tradice*. Praha: Paseka, s. 11.
[113] ČORNEJ, Petr: Hus a husité v české nekatolické historiografii pozdního středověku a počátků novověku. In: *Praha Husova a husitská 1415-2015*: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015, s. 144–145.

k vítězství. Jejich činy jsou správné, jelikož jsou v souladu s boží pravdou. Nepřátelé kalicha jednají proti božskému záměru a jsou vylíčeni v co nejhorším světle.

Vavřinec z Březové nebyl jediný, kdo označil Zikmunda Lucemburského za Antikrista a druhého Lucifera. Již od mládí byl Zikmund nelichotivě přezdíván „liška ryšavá“, husité o něm následně hovořili jako o krvavé a nelítostné šelmě. Římsko-uherský král byl navíc (neprávem) obviňován z účasti na Husově uvěznění a odsouzení, byl stavěn do role Piláta Pontského, který si neumyl ruce nad vyneseným rozsudkem. *Pejorativní obraz nepřítele* byl mocný mytický komponent, který byl využíván k propagandě, obhajobě hnutí a k mobilizaci lidu. V kališnických textech a dobových artefaktech (například na pavézách) se často objevuje metafora zápasu Davida a Goliáše – David (husité), jenž byl malé postavy a měl k obraně a útoku pouhý prak, byl Bohem předurčen k souboji s vyzbrojeným obrem Goliášem (Zikmund) za blaho vyvoleného národa vyznávajícího boží pravdu.[114]

Z barbarství, hereze a rozdělení katolického světa a českých zemí naopak vinili katoličtí autoři husity.[115] Patřil k nim například Aeneas Silvius Piccolomini, jehož *Historie česká* (*Historia Bohemica*, 1457–1458) navíc zahrnovala smyšlenou historku o bubnech potažených Žižkovou kůží, která byla v budoucích letech velmi často přejímána. Zajímavým autorem je rovněž Ludolf, opat augustiniánského kláštera v Zaháni, jenž ve svých spisech akcentuje *národnostní aspekt* české vzpoury, vedené nejen proti nepřátelům utrakvismu, nýbrž i proti Němcům. (Jistá profilace národního vědomí je společným jevem husitství i sarmatismu). Renesanční historiografie 16. století, zastoupená především *Kronikou českou* Václava Hájka z Libočan, konvertovaného katolíka, se názorově shodovala v odmítnutí táborského radikalismu a v ocenění prozatímního zřízení stavovského politického systému.[116] České rekatolizační baroko tuto koncepci přejalo, navíc striktně zavrhlo samotný utrakvismus.[117]

Nehledě na některé kritické názory neztratil husitský mýtus, založený na pozitivním obrazu husitů a celého hnutí, do 17. století svou působivost a význam (už jen z toho důvodu, že kališníci museli neustále obhajovat svou konfesi na politické scéně). Ještě

[114] Viz KEJŘ, Jiří. *Husité*. Praha: Panorama, 1984.
[115] ČORNEJ, Petr. *Světla a stíny husitství (události, osobnosti, texty, tradice): výbor z úvah a studií*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 10–11.
[116] ČORNEJ, Petr. Husitství v pojetí katolických dějepisců od revoluce do Bílé hory. In: *Praha Husova a husitská 1415-2015*: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015, s. 152–153.
[117] VLNAS, Vít. Kacířská tradice v rekatolizované metropoli. In: *Praha Husova a husitská 1415-2015,* s.160–161.

v předbělohorské době byly proto uctívány *kulty významných představitelů* husitství, z nichž největší je bezesporu kult Jana Husa a kult Jana Žižky. Hus v něm představuje národního mučedníka, dokonalého světce a duchovního bojovníka za pravdu; Žižka udatného vojevůdce, ztělesnění válečné síly, která mečem a palcátem vítězně hájí Husovy ideály. Oba kulty se začaly intenzivněji formovat zvláště v době poděbradské, o čemž svědčí *Staré letopisy české* (letitý svod kronikářských záznamů z let 1432–1527 od několika autorů), z nichž je patrný postupný přechod k heroickému a mytickému vylíčení charakteru obou mužů i událostí s nimi souvisejícími. Zrod Husova kultu se přičítá Petru z Mladoňovic a jeho přímému svědectví o mistrově mučednické smrti, kronice písaře Prokopa, spisům Bohuslava Bílejovského aj.[118] Uctívání Jana Žižky a jeho symbolické zpodobnění coby velitele vedoucího svůj vyvolený národ do nebeského království, od jehož bran drží klíče, bylo předznamenáno v *Kronice velmi pěkné o Janu Žižkovi, čeledínu krále Václava* od neznámého autora.[119]

Historik Jiří Rak poukazuje na skutečnost, že se husitská tradice udržela v lidových vrstvách až do novověku i přes rekatolizační úsilí o její vymýcení. Připouští však, že byla částečně zastíněna německou reformací. Husitské reminiscence na přelomu 18. a 19. století české společnosti paradoxně předložila rakouská propaganda ve snaze povzbudit národy monarchie k vlasteneckému boji proti revoluční Francii a Napoleonovi.[120] Obrozenci, vychovaní osvícenským racionalismem, neměli pochopení pro vyhrocený náboženský ani nacionální fanatismus, přestože téma česko-německého soupeření akcentovali a oceňovali i husitské válečné umění. Národní hnutí pod vlivem romantického historismu naproti tomu aktualizovalo původní husitský mýtus s cílem poukázat na pravou povahu českého národa, jež byla shledávána v odhodlání a schopnosti husitů bojovat za ideály, lepší společnost a politickou i jazykovou dominanci. Šlo o zmodernizovaný politický mýtus, který promlouval k české občanské veřejnosti a mobilizoval ji k boji s habsburskou monarchií za národní svébytnost.

Husův i Žižkův kult byl vzkříšen a nekriticky přijímán, což dosvědčuje zejména krásná literatura. Roku 1802 složil *Ódu na Jana Žižku* Antonín Puchmajer a báseň o *Husinci*, mistrově rodné vesnici, František Turinský. Roku 1841 vydal dva populární

[118] ČORNEJ, Petr. Hus a husité v české nekatolické historiografii pozdního středověku a počátků novověku. In: *Praha Husova a husitská 1415-2015*: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015, s. 146–147.
[119] ČORNEJ, Petr. *Tajemství českých kronik: cesty ke kořenům husitské tradice*. Praha: Paseka, 2003, s. 64–66.
[120] RAK, Jiří. *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*. Jinočany: H&H, 1994, s. 51–61.

romány nazvané *Jan Hus* a *Slepý hrdina* Němec(!) Karel Herloš, jenž do svých děl nezačlenil obvyklý koncept česko-německého konfliktu. Během revolučních let 1848–1849 napsal divadelní hry o těchto velikánech Josef Kajetán Tyl. Žižka byl hlavní postavou i mnoha dalších literárních děl z let 1850–1905 (od J. J. Kolára, Jana Nerudy, Svatopluka Čecha, Otokara Červinky, Jaroslava Vrchlického, Aloise Jiráska aj.), v nichž převládal kultovní obraz husitského patriarchy coby slavného vojevůdce na bílém koni.[121]

Romanticky pojatý obraz husitství s vědeckým opodstatněním představil František Palacký počátkem 50. let, kdy publikoval třetí díl *Dějin národu českého v Čechách i na Moravě*, z jehož diskurzu se zrodil moderní husitský mýtus. Dějinné poslání českého národa podle Palackého spočívalo v šíření demokratických principů, jejichž ideovou i reálnou manifestací bylo právě revoluční vzepětí kališníků (viz koncept zlatého věku).[122] Historikovy koncepty ovšem později podléhaly zjednodušující ideologizaci nejen českých politických stran (agrární strany, sociální demokracie, ve 20. století komunistické strany aj.), které rozšířily novodobou mytickou konstrukci o *vyhrocený husitský demokratismus*. Třebaže táborité budovali své město s *ideou rovnosti* (mohla by být přiřazena k původnímu mýtu) a vidinou kolektivního využívání nahromaděných prostředků uvnitř nové křesťanské obce, reálné poměry ve městě demokratické nebyly a nelze hovořit ani o cíleném boji proti feudalismu.

Obdobně byla agresivně přejímána Palackého koncepce věčného potýkání českého (demokratického) a germánského (feudálního) živlu.[123] *Zveličení* tehdejšího *národnostního konfliktu* a jeho prosazení na ideologický piedestal husitského hnutí (českými politiky, publicisty, a především spisovateli) odpovídalo více nacionalismu 19. století než historické skutečnosti. Ač husitství nebylo programově(!) antiněmecké, moderní narativy vypovídaly o opaku, a přispěly k rozšíření nově budovaného mýtu. Vyhraněná nacionální perspektiva namířená proti Němcům (a jiným cizincům) byla zjevná ve většině děl české historické beletrie, zvláště v literatuře 60. až 80. let, kdy husitská tematika po rakousko-uherském vyrovnání (1867) rezonovala společností nejvíce (jako protestní akce se pořádaly tzv. tábory lidu). Jako příklad lze uvést epickou báseň *Husita na Baltu* (1868) Svatopluka Čecha, trilogii Bohumila Jandy Cidlinského (romány *Pod Vyšehradem*, *Anna Městecká*,

[121] *Praha Husova a husitská 1415-2015*: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015, s. 176–199.
[122] Viz BAÁR, Monika. Golden Age. In: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 2013, s. 224–255.
[123] Viz ČINÁTL, Kamil. *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo 2011.

Boček z let 1869–1871), román *Golgota i Tábor* (1871) Václava Vlčka nebo Třebízského *V červáncích a lesku kalicha* (1879), a zvláště husitská díla Aloise Jiráska – *Slavný den* (1879), *Konec a počátek* (1882), trilogii *Mezi proudy* (1886), *Proti všem* (1892–1893) a *Bratrstvo* (1900).

Pozitivnímu obrazu husitské epochy oponoval historik Václav Vladivoj Tomek (1818–1905), který ve „zlaté době" viděl pouze rozvrat a anarchii, paradoxně ale přijal kultovní reflexi Jana Žižky, jemuž Palacký vyčítal fanatismus, brutalitu a nedostatek citu pro politiku.[124] Mytické a romantické narativy o husitství zpochybnil Josef Pekař (1870–1937) a bitvu u Lipan, doposud vnímanou jako národní tragédii, označil za „šťastný den českých dějin". Hluboce zakořeněný politický a historický mýtus o husitství nicméně nepodlehl kritice a během první republiky a komunistické éry[125] ve 20. století plnil legitimizační roli pro dvě různá státní zřízení (demokratickou a socialistickou republiku).

V současné době je nejaktuálnější a nejerudovanější historiografickou reflexí osobnosti Jana Žižky (která ovšem přináší také moderní vhled do vývoje a problematiky husitského hnutí) rozsáhlá biografie *Jan Žižka* prof. Petra Čorneje vydaná v listopadu roku 2019.[126] Nakladatelství Paseka komentuje historikovo pojetí husitského vůdce následovně: „Nepřemožený válečník v ní vystupuje jako odvážný, statečný, impulsivní a hluboce věřící polní velitel, jehož rozporuplné skutky motivovala upřímná oddanost husitskému pojetí božího zákona i touha odčinit osobní poklesky. Autor Petr Čornej vnímá husitskou dobu v širokém mezinárodním kontextu jako pozoruhodný, velký i tragický pokus nalézt cestu z labyrintu krize pozdně středověké Evropy."[127]

[124] RAK, Jiří. *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*. Jinočany: H&H, 1994, s. 65.
[125] V roce 1948 byla vyhlášena tzv. Jiráskovské akce, v jejímž rámci byla v nejbližších letech velkonákladově vydána díla Aloise Jiráska a částečně i upravena takovým způsobem, aby jejich vyznění bylo v souladu s komunistickou ideologií. Z toho důvodu pracuji pro účely této práce se 7. vydáním třídílné epopeje *Proti všem* z roku 1921.
[126] Viz ČORNEJ, Petr. *Jan Žižka: Život a doba husitského válečníka*. Praha: Paseka, 2019.
[127] *Jan Žižka a krize pozdního středověku Evropy* [online]. 25.11.2019 [cit. 10.12.2019]. Dostupné z: https://www.kosmas.cz/oko/aktuality/444904/jan-zizka-a-krize-pozdniho-stredoveku-evropy/

4 Trilogie Henryka Sienkiewicze

4.1 Ohněm a mečem

„Slunce už neozařovalo zemi, protože ji zahaloval kouř z požárů, a za nocí místo hvězd a měsíce svítily ohně. Hořela města, hořely vesnice, kostely, dvory, lesy. Lidé ztratili řeč, buď kvíleli, nebo vyli jako psi. Život pozbyl ceny. Tisíce umíraly, aniž to vyvolalo odezvu či vzpomínku. Ze všech těch pohrom, vražd, nářků, kouře a požárů vystupoval stále výš a výše jen jediný muž, rostl stále strašlivěji, zastiňoval už téměř denní svit, jeho stín padal od moře k moři. Byl to Bohdan Chmelnickij.“[128]

Utrpení vlasti, způsobené povstáním kozáckého atamana Bohdana Chmelnického v roce 1648 za vlády Vladislava IV. Vasy a poté za jeho nevlastního bratra Jana II. Kazimíra, líčí Henryk Sienkiewicz v rámci vyprávění o osudech věrných sarmatských rytířů v prvním díle trilogie nazvaném *Ohněm a mečem*.

Se stejným vlasteneckým zanícením, s nímž vytvořil tragické (nicméně působivé) obrazy válkou zpustošené země, Sienkiewicz přesvědčuje čtenáře o dávné síle polské „republiky“ a ptá se po příčinách jejích nešťastných proher: „Rzeczpospolita se válek neleká a nejsou to války, co ji hubí. Proč přes taková vítězství, přes takovou utajenou sílu, přes svou slávu ona, která porazila křižáky i Turky, je tak slabá a nemohoucí, že přiklekla před jediným kozákem? Že ji sousedé rvou hranice, že se ji cizí národy vysmívají, že nikdo neposlouchá jejího hlasu, nedbá jejího hněvu a všichni jí předpovídají konec?“[129] Zklamání, nespravedlnost a zoufalá láska k národnímu státu nejsou vlastní jen knížeti Wiśniowieckému v románu, ale jsou to především pocity spisovatele, jenž po neúspěchu lednového povstání (1864) žil v časech poraženectví a křivdy a který musel domácí i zahraniční veřejnosti neustále připomínat nutnost a oprávnění vzniku samostatného Polska. Třebaže Chmelnického povstání přispělo ke konci zlaté doby Rzeczypospolité, za skutečné viníky úpadku státu, započatého před polovinou 17. století, jsou v celé trilogii (v souladu s historickým narativem 19. století) přímo označeni mocní polští magnáti a jejich pýcha, ctižádost a sobecké zneužívání zlatých svobod a systému šlechtické republiky. Právě oni vyšlapali cestu k trojímu dělení Polska, které bylo oslabené vnitřními spory a anarchií.

Utrpení národa a věrných obránců vlasti ale není v Sienkiewiczových románech nikdy bezúčelné. Ve shodě s mesianismem sarmatského mýtu je polský národ trýzněn, aby

[128] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 174.
[129] Tamtéž, s. 380–381.

vykoupil blaho ostatních národů, Rzeczpospolita včetně kozácké Záporožské Síče na jihovýchodě země plní roli *antemurale christianitatis* – její národy jsou vyvoleny k obraně křesťanství. Pochybné jednání záporožských kozáků s Tatary, nepřáteli pravé víry, a jejich následné spojenectví vyvolává bouřlivou odezvu u sarmatských rytířů: „Síč, která má být první pevností křesťanstva, pouští Tatary přes hranice Rzeczypospolité a vrhá se na ně teprve tehdy, když se vracejí s kořistí. Dnes se Chmelnickij dokonce spojuje s Tatary a společně s nimi potáhne vraždit křesťany.“[130] Boj hrdinů románu *Ohněm a mečem* (a třetího románu z trilogie *Pan Wołodyjowski*) není tedy jen vlasteneckým bojem, nýbrž také zápasem ctnostných křesťanských principů s barbarským muslimským pohanstvím. Křesťanský étos, typický pro Sienkiewiczovu tvorbu, dává význam i národnímu utrpení, které je v románu popsáno až s biblickým vyzněním: „…řeže, vraždění, o jakých nebylo slýcháno od počátku světa – to všechno přikvačilo tak rychle, že nikdo ani věřit nechtěl, že by na jediný národ mohlo dolehnout tolik pohrom najednou. (…) Mnozí nevěřili, mnozí hrůzou zkameněli, jiní se pomátli na rozumu, někteří předpovídali příchod Antikristův a blízkost posledního soudu.“[131]

Apokalyptické představy se objevují napříč textem románu v souvislosti s eskalací válečného konfliktu, kterému předchází ojedinělé přírodní úkazy, vykládané jako znamení blížících se katastrof. Již úvodní věty románu prorokují velký konflikt na Ukrajině (ukrajinské země spadaly pod polskou korunu): „Rok 1647 byl rok podivný, rozmanitá znamení na nebi i na zemi zvěstovala pohromy a neobyčejné události. Současní kronikáři zaznamenávají, že na jaře přitáhlo z Divokých Polí nesmírné množství kobylek, zničily osení i pastviny, což bylo předpovědí tatarských nájezdů. V létě došlo k velkému zatmění Slunce a brzy poté se na nebi objevila kometa. Ve Varšavě viděli v oblacích nad městem mohylu a ohnivý kříž.“[132] Opakující se motiv tajemných předzvěstí je působivým reliktem romantismu, jenž zvyšuje očekávání i napětí čtenáře a esteticky obohacuje naraci příběhu.

Popis Záporoží a Poláky osídlených oblastí na Ukrajině Sienkiewicz metaforicky využívá k reflexi etnického a mentálního rozporu mezi kozáky a Sarmaty. Divokost, prostota, svoboda, hrubost až nelítostná krutost patří ke kozáckému způsobu života na Síči, což zrcadlí i románová krajinomalba popisující stáda divokých zvířat, rozsáhlé lesy, pusté stepi, bojiště s mrtvými přízraky, rozbouřené řeky, chaotické vesnice a chatrné příbytky.

[130] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 100.
[131] Tamtéž, s. 174.
[132] Tamtéž, s. 9.

Oblasti kolonizované polskou šlechtou jsou naopak civilizované, vzkvétá v nich obchod, daří se hospodářství, staví se katolické kláštery. Na rozdíl od Síče jsou rozbouřené řeky zkroceny hrázemi, pustiny jsou zalidněny, chovají se ochočená zvířata, ubohé obydlí je nahrazeno bytelnými domy, v organizovaných městech a osadách panuje řád. Polští šlechtici (zvláště kníže Wiśniowiecki) v románu vystupují jako superiorní kolonizátoři zaostalých území barbarských kozáků.

Společenská i morální nadřazenost Sarmatů nad vzbouřenými kozáky je v románu očividná, třebaže v armádě polsko-litevské unie bylo mnoho ukrajinských a kozáckých šlechticů, kteří se nepřidali k povstání Chmelnického, a stejně tak je mezi povstalci několik příslušníků polské šlechty, již zradili svou vlast a přidali se k rebelii kvůli vidině moci na Ukrajině (například Stanisław Michał Krzeczowski).

Přesvědčivý důkaz antagonismu mezi oběma nepřátelskými stranami získáme při bližším pohledu na jednotlivé románové postavy, které v prvním díle trilogie nejsou zpravidla ještě tolik komplikované (podle pojetí spisovatele a teoretika Edwarda Morgana Forstera by mohly být dokonce označeny za ploché)[133] a stereotypně ztělesňují sarmatské hodnoty, nebo jim svými charakterovými rysy a jednáním naprosto oponují.

Zosobněním všech ctností polského rytíře je hlavní hrdina románu Jan Skrzetuski. Předobrazem románové postavy byl reálný aktér válek proti rebelujícím kozákům známý díky pozoruhodnému úniku z obležené Zbaraže (jeho skutečné jméno bylo pravděpodobně Mikołaj). Třebaže byl schopným vojákem, jenž vždy bojoval na straně Rzeczypospolité, jeho bezúhonnost je zpochybněna kvůli skandálům a soudním procesům (například násilím nutil šlechtičnu ke sňatku).[134] Skrzetuski v Sienkiewiczově pojetí je však vzdálen svému historickému protějšku. V románu je coby polský Aeneas ideálem Sarmaty – zbožný muž (věrný římsko-katolické církvi), znamenitý, disciplinovaný válečník s nevšedním smyslem pro povinnost, poslušnost a loajalitu, je milosrdným a čestným nepřítelem jak v lásce, tak v boji.[135] Podobně jako je Virgiliův hrdina Aeneas odhodlán splnit úkoly prozřetelnosti na úkor osobního prospěchu, Sienkiewiczův hrdina ve chvíli nejvyšší nouze s pokorou upřednostňuje blaho vlasti před hledáním vlastního štěstí, před pátráním po své nevěstě, kněžně Heleně Kurcewiczowně, kterou unesl kozácký podplukovník Bohun. Skrzetuski

[133] Viz FORSTER, Edward Morgan. *Aspekty románu*. Bratislava: Tatran, 1971.
[134] Viz KOSMAN, Marceli. *Na tropach bohaterów Trylogii*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966; *Skrzetuski Mikołaj* [online]. [cit. 8. 7. 2019]. Dostupné z: http://www.skrzetuski.com/HistoriaRodzinySkrzetuskich_pliki/Biogramy_pliki/Mikolaj.htm
[135] CZERENKIEWICZ, Michal.: *Aeneas, a Sarmatian Role Model* [online]. [cit. 8. 7. 2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/aeneas_a_sarmatian_role_model.html

neústupně pokračuje ve válečných bojích i přes duševní utrpení: „Skrzetuski byl první, komu se chtělo vyskočit, letět a zachránit ji, a ani necekl, (…) protože zná svou povinnost.“ Načež rytířův přítel Zagłoba odpoví: „Vím, že je to hotový starý Říman, muž přísných zásad.“[136]

Třebaže láska Skrzetuského a Heleny hraje během ohrožení domoviny podružnou roli, je červenou nití celého příběhu a společně s narací válečného dění nejvíce přispívá k přítomnosti stálého napětí v díle (v některých případech v příběhové rovině, jindy v diskurzivní, mnohdy je napětí absolutní v obou dimenzích). Po vzoru Alexandra Dumase st. Sienkiewicz mistrně ovládl romanticko-dobrodružné vyprávění s typickými narativními zvraty. V románu *Ohněm a mečem* jsou často zdařile využity právě v milostné linii příběhu, kdy se milenci, oddělení kvůli válce, Janově službě a vášnivé zlovůli kozáka Bohuna, snaží najít cestu zpátky k sobě přes všechny možné úklady (útěky, domnělá úmrtí, únosy, pátrání, pronásledování, boje s nepřáteli apod.). Překonání nejrůznějších úskalí pro získání sličné panny tematicky připomíná středověké rytířské romány. Dvoření, oddanost a služba urozené ženě se objevují i v Sienkiewiczově románu, který ale končí naplněním lásky ústřední dvojice. (Spojení polského rytíře a ukrajinské kněžny je zároveň zasnoubením dvou etnik multikulturní unie).

Protikladem vznešeného Skrzetuského je jeho protivník Jurko Bohun, jehož postava byla rovněž inspirovaná skutečným účastníkem kozáckého povstání. Historické prameny vypovídají, že se na pozici kozáckého plukovníka zúčastnil například významné bitvy u Berestečka nebo bitvy pod Batohem na počátku 50. let 17. století.[137] Nedostatek informací o jeho předešlém životě využil Sienkiewicz k vytvoření romantické postavy kozáckého náčelníka, jemuž „kolébkou byla step, Dněpr, jeho prahy a Čertomelyk s celým labyrintem úžin, zátok, tůní, ostrovů, skal, roklí a rákosin.“[138] Divokost ukrajinské krajiny se v románu opět zrcadlí v charakteru horkokrevného kozáka. Bohunova láska k Heleně, jemuž byla přislíbena proti své vůli, kontrastuje s citem sarmatského rytíře – postrádá křesťanskou čistotu, šlechetnost a nesobeckost. Ve vzteku a žárlivosti vraždí toho, kdo mu stojí v cestě, počínaje rodinou Kurcewiczů. Připojuje se k povstání Chmelnického s odhodláním zničit i mateřskou Ukrajinu pro získání krásné kněžny. Bohunovým spojencem se stává dokonce pohanské (ďábelské) umění vědmy Horpyny, u níž ukrývá unesenou Helenu. Když se

[136] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 412.
[137] Viz KOSMAN, Marceli. *Na tropach bohaterów Trylogii*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.
[138] SIENKIEWICZ, Henryk. c. d., s. 47.

přátelé Skrzetuského vydávají dívku vysvobodit, poznamenají: „Čerti ať ostříhají Horpynu a Bohuna, ale s námi jsou andělé nebeští, s nimiž se nemůže měřit ani ten nejlepší pekelný jezdec…“[139] (Přesvědčení o Boží a andělské ochraně polských šlechticů bylo příznačné pro Paskovy *Paměti*, Sienkiewiczův zdroj inspirace a informací o sarmatském světě.)

Protikladné schéma literárních profilů Skrzetuského a Bohuna je zcela očividné. Oba protagonisti ovšem nejsou jedinou opoziční dvojicí, jež reflektuje autorovo nacionální stanovisko i osobní (ne)sympatie vůči jejich historickým protějškům.

Jednou z postav tohoto protikladu je samotný Bohdan Chmelnickij. Při obléhání polské pevnosti Zbaraže je popsán následovně: „…rudý v záři ohně jako satan, vystavující širokou hruď kulím, s tváří lva, s okem orla. V chaosu, kouři, zmatku, řeži, víru, plamenech, všechno ovládal, nic mu neušlo.“[140] Záporožský hetman je v díle prezentován jako muž, co „mstí vlastní příkoří na milionech“, jako kozácký šlechtic, jenž není schopen upřednostnit štěstí domoviny před vlastní pýchou. Egoistický opilec, propadající záchvatům paniky, který si natolik přál válku se šlechtou, že se spojil s odvěkým nepřítelem křesťanů. O svém počínání a nenávisti ke šlechtě rozmlouvá se Skrzetuským, který je na Síči zajat kozáky: „Podívej se, co se děje na Ukrajině. Země bujná, země matka, rodná země, a kdo si v ní je jist zítřkem? Kdo v ní je šťastný? (…) Jen samí Wisniowiečtí, Potočtí, Zaslawští, Kalinowští, (…) a hrstka šlechty! Jen pro ně tu kvete štěstí a zlatá svoboda. (…) Jejich vyděračství, jejich nájemné, jejich nejrůznější daně: z rybníků, ze sňatků, z větrných mlýnů, (…) jejich tyranie a hrabivost židů, to všechno volá o pomstu. Jaké vděčnosti se dočkalo záporožské vojsko za veliké zásluhy, které si získalo v četných vojnách? (…) Bič boží! Mám-li se jím na zemi stát já, děj se vůle boží!“ [141] Za zmínku stojí Skrzetuského odpověď: „Vidíš tyranii pánů a šlechty, avšak nevidíš, kdyby nebylo jejich hrudi, jejich pancířů, jejich moci, jejich pevností, jejich děl a houfců, tato země, oplývající mlékem a medem, úpěla by stokrát těžším jařmem tureckým nebo tatarským. (…) I kdyby byli špatní, kdyby všichni – a tak tomu není – deptali právo, potlačovali privilegia, ať je soudí Bůh na nebesích a na zemi sněmy, nikoliv však ty, pane! (…) Privilegia zmařily vaše vzpoury, nepokoje a nájezdy po tatarském vzoru.“[142] V rozepři vítězí šlechetný Skrzetuski, jehož argumentací Sienkiewicz vyzdvihuje sarmatské hodnoty.

[139] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 590.
[140] Tamtéž, s. 648.
[141] Tamtéž, s. 135.
[142] Tamtéž, s. 136.

Chmelnickij obhajoval povstání nespravedlivostí páchanou polskými magnáty na kozácké obci a na pravoslavných křesťanech. Skutečnost, že se k povstání přidával i prostý lid, svázaný feudálními povinnostmi vůči šlechtě, přispívá ke zdání legitimity rebelie a činí z ní nejen revoltu národnostní nebo náboženskou, nýbrž také sociální. Třebaže Sienkiewicz v románu všechny tyto aspekty nezamlčuje, zastiňuje jejich význam. Kozáky popisuje jako divoký lid, jehož loupeživé nájezdy, necivilizovanost a surovost je třeba spíše krotit než povzbuzovat stále rozsáhlejšími privilegii. Nenávist k Chmelnickému vzplála podle Sienkiewicze nakonec také v řadách pravoslavných duchovních kvůli ničivým dopadům krvavého povstání (což ale neodpovídá historické realitě).[143] Naturalistický popis utrpení prostého lidu (způsobeného všemi aktéry konfliktu) a brutálních kozáckých pogromů na židy posiluje antipatie s povstalci, k nimž se přidala rozvášněná a zradikalizovaná venkovská „lůza“. Postava polského šlechtice ve shodě se sarmatským mýtem hodnotí v románu průběh občanské války následovně: „(Rzeczypospolitu) nezlomí ani selské povstání, které ztrestá sám Bůh, protože je namířeno proti vrchnosti a protestuje proti vůli Boží.“[144] Sienkiewicz navíc důrazně akcentuje touhu kozáckého atamana po vlastní moci, snahu zahojit svou ukřivděnou pýchu i za prolití nevinné krve a odhodlání potrestat polskou šlechtu za osobní ponížení.

Sokem Chmelnického je kníže Jeremiáš Wiśniowiecki. Mocný magnát, vojvoda sandoměřský, volyňský, ruský a kyjevský, je představen coby vrchní velitel vojska Rzeczypospolité a „skutečný král Zádněpří“, které spravuje, kolonizuje a ochraňuje před Tatary a Záporožci. Román i historické prameny hovoří o jeho nekompromisním tažení proti kozákům, kterým chtěl oplatit krutost jejich vraždění. V díle je dokonce označován za „slovanského Herkula“, jenž hrdě pokračuje v boji i přes mírová jednání, jimiž opovrhuje. Jestliže je Chmelnickij zpodobňován jako satan, Wiśniowiecki je stavěn do role jeho přemožitele: „Pociťuje v sobě potřebnou sílu – z ramen mu vyrůstají křídla, jakoby křídla archanděla Michala. (…) Jak je Bůh na nebesích, zničí Chmelnického, on, Jeremiáš, pokoří povstání, vrátí vlasti mír.“[145] Po rozporuplném vnitřním monologu a rozmluvě s Kristem se však kníže pokorně stahuje z velení – na rozdíl od kozáckého atamana upřednostňuje zákony vlasti před vlastní vojenskou slávou a realizací. Je prototypem silného, schopného sarmatského vojevůdce, který je ale zároveň šlechetný ochránce i otcovský opatrovník

[143] Viz AFANASENKO, Bogdan. *Povstání Bohdana Chmelnického a jeho vliv na proměnu rozložení moci ve středovýchodní Evropě*. Plzeň, 2016. Bakalářská práce. Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta filozofická.
[144] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 166.
[145] Tamtéž, s. 377.

svých vojáků a lidu. Sienkiewiczova idealizace historického obrazu nelítostného knížete byla nejednou terčem moderní historické kritiky.

Důležitými postavami románu jsou rovněž přátelé Skrzetuského, jejichž jména jsou dodnes v Polsku legendární a provázejí čtenáře celou trilogií – je jím starší šlechtic Jan Onufry Zagłoba a plukovník Michał Wołodyjowski. Jejich rytířská věrnost Skrzetuskému i knížeti, společná dobrodružství, nevšední válečnické schopnosti, odhodlání k boji za svého krále, vlast i přátele musí zákonitě připomenout *Tři mušketýry* (1844) Alexandra Dumase st. a známé heslo *Jeden za všechny, všichni za jednoho!* Velmi populární je především komická fiktivní postava pana Zagłoby, jenž jako mazaný Odysseus vyvázne pomocí fortelů z každé svízelné situace. Tento šlechtic se zálibou v pití a hodování je svým humorem, chvástáním, výřečností a vychytralostí možná nejreálnější reprezentací Sarmaty, jehož předobrazem je samotný Jan Chryzostom Pasek. Pan Wołodyjowski, „malý rytíř" a „nejlepší šavle Polska", je ústředním hrdinou třetího dílu trilogie (viz kap. 4.3 *Pan Wołodyjowski*). Odvahu sarmatských rytířů obětovat vlastní život a štěstí na oltář vlasti Sienkiewicz akcentuje, když nechává zemřít dalšího přítele Skrzetuského – Longina Podbipiętu, fiktivního litevského šlechtice, jehož předek bojoval ve slavné bitvě u Grünwaldu, kde sťal naráz tři hlavy nepřátel. Podbipięta je při pokusu o únik z obležené Zbaraže prostřelen tatarskými šípy, načež je jeho tělo mučednicky přivázáno k provazu na dohled polského vojska.

Děj románu *Ohněm a mečem* vrcholí smírem u Zborova roku 1649, uzavřeného s kozáky poté, co král odtáhl s vojskem k obležené Zbaraži. (Z mírových podmínek těžila i pravoslavná církev, což ovšem Sienkiewicz zamlčuje.) Rovněž se uzavírá milostná linie příběhu dlouho očekávaným shledáním Skrzetuského a Heleny a milosrdným propuštěním zajatého Bohuna, které ještě více podtrhuje šlechetný charakter polského rytíře a jeho rozhodnutí přenechat trest a pomstu do božích rukou. Historicky doložená účast (Ivana) Bohuna v následujících polsko-kozáckých válkách, započatých bitvou u Berestečka roku 1651, je nastíněna v epilogu románu, který končí slovy: „Domácí války trvaly i po jeho smrti a vlekly se ještě dlouho. Potom přišel mor a Švédové. Tataři téměř stále pobývali na Ukrajině a odváděli zástupy lidí do zajetí. Zpustla Rzeczpospolita, zpustla Ukrajina. Na zbořeništích bývalých měst vyli vlci a kdysi kvetoucí kraje byly jediným velkým hrobem. V srdcích se uhnízdila nenávist a otrávila bratrskou krev."[146]

[146] SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986, s. 762.

4.2 Potopa

Navzdory vítězství v bitvě u Berestečka v epilogu *Ohněm a mečem* i v následujícím díle přetrvává teskný pocit tragického úpadku spolu s vyčerpáním z nekonečných válek s nepřáteli národa a z vnitřních rozporů destabilizujících zemi. Druhý román nazvaný *Potopa* získal svůj název podle zlidovělého označení pro švédskou invazi do nitra Polsko-litevské unie roku 1655 za vlády polského krále Jana Kazimíra II., jehož politickým oponentem byl švédský agresor Karel X. Gustav. Nebezpečí blížící se války se Švédy, kteří nakonec poruší sjednané příměří, je v souladu s narativem prvního dílu v románu odůvodněné nejen rozpínavostí a mocichtivostí sousedních velmocí, nýbrž také stavem „rozhárané, rvané, choré" země, v níž mocní magnáti vedli ubíjející konflikty mezi sebou kvůli vidině osobního prospěchu. Ústřední polaritu románu, v *Ohněm a mečem* založenou na přímém kontrastu mentality ušlechtilého sarmatského národa a divokých kozáckých povstalců (a jejich pohanských spojenců), v *Potopě* zastupují rozpory uvnitř jednoho národa více než antagonismem Poláků a Švédů (téma roztříštěné jednoty je obzvlášť důrazným projevem nacionálního stanoviska autora). Polská, litevská a ukrajinská šlechta se s blížící se hrozbou další války rozdělila na dva hlavní tábory – na zrádce vlasti, kteří z čistě osobních důvodů cíleně prosazovali spojenectví se Švédy a nebránili švédské anexi země, a na morálně silné patrioty, bojující za polského krále, nezávislost a blaho své domoviny.

Této dichotomii odpovídá i typologie postav, jež až do krajností zastupují jeden nebo druhý tábor (během války se sice formuje také skupina obyvatel, kteří nevěří ve vytoužené vítězství a rezignují na boj s pustošící švédskou armádou, žádná konkrétní románová postava však dané stanovisko nesdílí). Na rozdíl od předešlého dílu, v němž autor hned v úvodu představil hrdinu příběhu coby ztělesnění všech pozitivních sarmatských hodnot, protagonista *Potopy* je komplexnější a je jedinou výjimkou ve schematickém pojetí postav.

Ondřej Kmicic, temperamentní dobrodruh a nelítostný voják, osciluje mezi oběma tábory, zatímco hledá svůj úděl, kolísá mezi konáním dobra a zla. Sienkiewicz fiktivního hrdinu charakterizuje zprvu následovně: „…nepříteli se zatím nestavěl na odpor nikdo kromě pana Kmicice, a ten to činil na vlastní pěst, podněcován spíš rytířskou odvážností než vlastenectvím. (…) V stálých nájezdech, bitvách a přepadech zdivočel, zvykl si na prolévání krve, takže jeho srdcem, v jádru dobrým, mohlo pohnout už jen máloco. Oblíbil

si lidi ke všemu ochotné, nezkrotné. Jeho jméno se stalo zakrátko zlověstně proslulým.[147] Pokud bychom na román aplikovali makrostrukturální typologii osnov Ronalda Cranea, díky Kmicicově charakteru by osnova románu byla označená jako charakterová, tj. osnova, v níž dochází v průběhu děje ke změně mravní povahy hrdiny. (V případě ostatních dílů trilogie jde o osnovu akční, v jejímž rámci se mění pouze protagonistova situace).[148]

Nemalou úlohu v Kmicicově cestě za nápravou a pokáním hraje láska k panně Alexandře (Olence) Billewiczowně, jež mu byla předurčena ke sňatku závětí otcova přítele Billewicze. Milostný příběh Kmicice a Olenky je ovšem odlišný od romance Skrzetuského a Heleny v *Ohněm a mečem*. Olenka, pocházející z litevského rodu sídlícího na Žmudi, je vzorem ctnosti, laskavosti, ale také zásadovosti. Zarputile si stojí za svým přesvědčením navzdory všemu, kárá Kmicice za skandály, spáchané násilí a prolitou krev a i přes lásku k němu ho odmítá pojmout za muže. Kmicic se z impulzu vášně a zoufalství dokonce pokusí pannu unést a svým prudkým jednáním připomíná kozáckého plukovníka Bohuna. Ve válečném konfliktu Olenka na rozdíl od Kmicice po celou dobu podporuje polského krále a šlechtu, jež se rozhodne bojovat za vlast proti Švédům. S postavou Kmicice a jeho vytrvalou službou vlasti, kterou doufá vykoupit předchozí hříchy, očistit své jméno a získat odpuštění od Boha, národa i Olenky, je majoritně spjat děj románu.

Původcem všeho zla však není Kmicic a jeho impulzivnost, nýbrž litevský magnát Janusz Radziwiłł. Historická (tzv. kiejdanská) smlouva, podepsaná roku 1655, v níž hetman Radziwiłł přijal švédskou ochranu pro Litevské velkoknížectví, byl pro Henryka Sienkiewicze důkazem národní zrady. V románu se o knížeti hovoří jako o Jidáši Iškariotském, zaprodanci, který obětoval vlast kvůli touze po vlastní moci. Podobně jako vzhlížel Skrzetuski ke knížeti Wiśniowieckému, Kmicic důvěřoval Radziwiłłovi a zavázal se mu přísahou věrnosti, přesvědčen, že bude hájit zájmy země. Když kníže na hostině ve svém sídle odhalí šlechticům spojenectví se Švédy, rozpoutá bouřlivý odpor patrioticky smýšlejících rytířů včele s panem Zagłobou a Michałem Wołodyjowským, kteří vypovídají hetmanovi poslušnost. Šokována je i Billewiczowna, jež nerozumí zdráhavému chování pana Ondřeje. Z něj se poté stává typický romantický hrdina, vnitřně rozervaný neustálým mravním zápasem, svázaný slibem věrnosti zrádci, jehož jménem tvrdě zasahuje proti konfederátům v Podlesí a jiným opozičním skupinám. Radziwiłł obhajuje své jednání před Kmicicem následovně: „Rzeczpospolita hyne… a musí zhynout. Není pro ni na světě

[147] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968, s. 61.
[148] CRANE, Ronald. *Critics and Criticism*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1957, s. 66–67.

záchrany. Jde o to, aby byla nejprve zachráněna před zničením aspoň tato země, tato naše bližší vlast… a potom… potom vzkříšeno z popela vše ostatní, jako se z něho vždy znovu rodí fénix… A já to učiním… a tu korunu, o kterou usiluji, vložím si na hlavu jako břímě proto, abych mohl tu velkou mohylu vzkřísit k novému životu.“[149]

Kmicicova služba hetmanovi končí v momentě, kdy se dozvídá o egoistických záměrech Radziwiłłů (s výjimkou Michała Kazimierze Radziwiłła, jenž bojoval za zachování polsko-litevské unie) přímo od Januszova bratrance – proradného knížete Bohuslava. Přesvědčen, že oddaností zrádci zahubil svou duši, vydává se pod falešným jménem Babinicz na pouť za záchranu Rzeczypospolité i své cti (dokonce je jednou vyobrazen coby kajícník při sebemrskání bičem). Janusz Radziwiłł naopak pod tíhou politických manipulací a boje s vlasteneckou šlechtickou konfederací (vedenou jeho letitým rivalem na Litvě Pawłem Janem Sapiehou), upadá do pochyb, osamocení a zoufalství a jeho brzká smrt v obleženém sídle je doprovázena slovy: „Pád vezdejší, pád duchovní, temnota, nicota, hle, k čemu dospěl a co si vysloužil, slouže sám sobě.“[150] Sarmaté, skálopevní stoupenci římského katolicismu, věří, že jako zrádci vlasti a vyznavači kalvínské víry je hetmanovi po smrti souzeno peklo.

Smrtí Janusze ovšem neodchází ze scény úhlavní nepřítel hrdiny – tím se stává jeho bratranec Bohuslav, renegát v politickém i kulturním smyslu, který si osvojil francouzské manýry na tamním královském dvoře, s nimiž jsou v románu (v naprostém souladu se sarmatskou nelibostí vůči všemu cizímu) spojeny intriky, faleš, arogance, egoismus, povrchnost a zahleděnost do svého vlastního obrazu. Bohuslav touží po Olence a zdánlivě před ní vystupuje jako podporovatel polského krále a obránce vlasti, aby ji získal. Dokonce roznese i pomluvu o Kmicicově údajném plánu zavraždit krále. Bohuslav drží Olenku v ústraní od války ve svém sídle, kde se ctnostné vlastence bez výsledku dvoří. Když se Kmicic, již bojující po boku konfederátů, setká v průběhu války s Bohuslavem na bojišti, ušetří jeho život pro bezpečí Olenky a chce se kvůli ní ihned vydat na záchrannou výpravu. Svým počínáním dává rytíř přednost životu milované dívky před vojenskou povinností vůči domovině, což mu vyčítá pan Wołodyjowski, jehož kritiku Kmicic přijme.

Dalším odpadlíkem z řad polské šlechty zmíněným v románu je například Kryštof Opaliński, jenž důrazně vystupoval proti Janu Kazimírovi, nabádal Karla X. Gustava k vymáhání polské koruny a posléze Švédům odevzdal jádro Polského království i s

[149] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968, s. 236.
[150] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 109.

obecnou hotovostí. Proklínaným šlechticem byl také Hieronim Radzejowski, který brojil proti polskému králi čistě z osobních důvodů, táhl do země společně se Švédy a přiměl obecnou hotovost, aby se odevzdala do švédských služeb. V románu rovněž vystupuje fiktivní postava Ondřeje Kuklinowského, krutého polského žoldáka, jenž slouží ve švédské armádě a pomáhá nepřátelům dobýt klášter na Jasné Hoře v Čenstochové bez jakýchkoliv výčitek.

Z absence svědomí i vděčnosti k zemi zlatých svobod obviňuje Kmicic šlechtické renegáty (podobně jako Skrzetuski rebelující kozáky v prvním díle trilogie) v rozhovoru s knížetem Bohuslavem: „Ó vy zrádcové! Ó vy arcipekelníci! Ó vy otcovrahové! (…) To se domlouváte s Chmelnickým, se Švédy, s kurfiřtem, s Rákoczym a se samým ďáblem o záhubě Rzeczypospolité? Vy si z ní chcete ustřihnout na plášť? Prodat ji? Rozdělit? Roztrhat svou matku jako vlci? Taková je vaše vděčnost za všechna dobrodiní, kterými vás zahrnula, za vaše úřady, pocty, hodnosti, statky, starostenství, za váš obrovský majetek, který vám závidí cizí králové…? Vy jste schopni nevšímat si jejích slzí, utrpení, útisku? Kde máte kouska svědomí? Kde víru, kde čest…?“[151]

Mezi zrádce Rzeczypospolité se nakonec zařadí i braniborský kurfiřt Fridrich Vilém I., tehdejší leník polského státu vládnoucí v neutrálních Knížecích Prusích. Kurfiřt s podporou Bohuslava Radziwiłła uzavřel spojenectví se Švédy s cílem využít polsko-švédské války ke zrušení lenních závazků a získat polské území oddělující braniborské a pruské území. Sienkiewicz coby velký kritik expanzivní politiky Pruska, jež se podle něj projevovala již od počátku pruského státu a vyvrcholila dělením Polska na konci 18. století (a později rozpoutáním první světové války), učinil Kmicice hlavním mstitelem pruské zrady. V čele tatarského oddílu (který věnoval chán Rzeczypospolité k boji se Švédy) rozpoutal vlnu násilí na obyvatelích kurfiřtova panství. Ušetřeni byli ti, kteří ovládali polský jazyk, „zato však německé osady, kolonie, vsi a městečka se měnily v ohnivou řeku a zděšení obyvatelé byli pobíjeni.“[152] Kmicic, „nástroj božího hněvu“, zůstává během represí nečinný, pouze je s uspokojením sleduje: „Mysl měl klidnou a svědomí mu nečinilo žádné výčitky, protože to byla nebyla krev polská, a ke všemu patřila kacířům; tak si docela myslil, že je to bohulibý skutek, zvlášť milý všem svatým.“[153]

[151] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968, s. 389.
[152] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 482
[153] Tamtéž, s. 483.

Historik Marceli Kosman potvrzuje, že k tatarskému útoku na kurfiřtovo území skutečně došlo, a zmiňuje, že během represí zemřelo přibližně 23 tisíc lidí a kolem 34 tisíc jich bylo zajato. Oběťmi však byli hlavně Mazuři a mezi strůjce násilí patřili také příslušníci polské šlechty. Vyhraněný nacionální motiv v podobě selekce obětí podle jazykové diferenciace, případně i v závislosti na náboženské konfesi (Němce Sienkiewicz ztotožňoval s luterány), nemá reálný historický základ a svědčí více o mentalitě 19. století než o době potopy.[154]

Proti zrádným magnátům a domnělým spojencům stojí uskupení šlechty bojující proti nepřátelům vlasti. Mezi věrné Sarmaty patří oblíbené postavy trilogie – pan Michał Wołodyjowski, Zagłoba, Jan Skrzetuski i se svým bratrancem Stanislavem, kteří vedou proti Švédům partyzánský boj a vstupují do korouhve tzv. tyszowecké konfederace pod vedením litevského hetmana Pawła Jana Sapiehy (později slouží také Štěpánu Czarnieckému). Konfederace, v historickém narativu 19. století označena jako „svědomí národa“ (slova Joachima Lelewela) nebo „symbol jednoty národa“ (názor Józefa Szujského),[155] byla založena koncem roku 1655 panem Štěpánem Czarnieckým, korunními hetmany Stanislavem Rewerou Potockým a Stanislavem Lanckorońským, dřívějšími sympatizanty Karla X. Gustava, kteří švédskému králi vypověděli poslušnost, vytýkaly jeho armádě znesvěcování katolických míst, ukrutné násilí na obyvatelstvu nebo porušování daných přísah. Konfederace představovala velký mezník ve válce, jelikož se díky ní na stranu polského krále přidala většina šlechty, jež byla dříve na švédské straně.

Sienkiewicz klade v *Potopě* velký důraz na mobilizační a sociální povahu univerzálu konfederace – dokumentu povolávajícímu k ofenzívě nejen jakkoliv majetnou šlechtu, nýbrž také měšťany a rolníky. Společný boj proti nepříteli měl nižším vrstvám dokonce otevřít dveře ke šlechtickému stavu a k jeho privilegiím. Tento troufalý článek univerzálu měl být dle Sienkiewicze velkomyslně odsouhlasen všemi hlasujícími šlechtici (kteří si doposud žárlivě střežili své zlaté svobody), jelikož „byli všichni jati hněvem proti Švédům a tak vřelým citem zahořeli k vlasti a králi.“[156] Třebaže měla být dle slov autora konfederace za tento počin „oslavována potomky na věky věků“, skutečností je, že

[154] KOSMAN, Marceli. Sienkiewiczův postoj k pruské expanzi Drang nach Osten. In: *Henryk Sienkiewicz ve světě politiky* (ed. Marceli Kosman). Praha: Academia, 2018, s. 32–36.
[155] Zawiązanie konfederacji w Tyszowcach – 29 grudnia 1655 r. In: *Archiwum Państwowe w Lublinie*. [online]. [cit. 17. 7. 2019]. Dostupné na: http://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumencie-archiwalnym/zawiazanie-konfederacji-w-tyszowcach-29-grudnia-1655-r/
[156] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 90.

univerzál nebyl nikdy zcela realizován a že drtivou většinu konfederátské armády tvořily šlechtické oddíly.[157] Zapojení prostého lidu do válečných událostí je akcentováno v celém románu stejně jako jeho věrnost králi, jež zahanbuje zrádnou šlechtu. Při návratu Jana Kazimíra ze slezského exilu jej před švédskou přesilou zachrání Goralé, načež král přísahá, že bude dál otcem i prostého lidu. Vyhlášení obecné mobilizace pravděpodobně odpovídalo zoufalství kritické válečné situace, dodatek o otevření nepřekonatelné hranice mezi šlechtou a rolníky ovšem musel být trnem v oknu arogantní sarmatské mentalitě, jež si ve šlechtické republice střežila své výsadní postavení právě na úkor přehlížených nižších vrstev. Sienkiewiczův (možná až vyhrocený) důraz na zapojení prostého lidu do národního konfliktu i na jeho možnou integraci do politického spektra je spíše reflexí moderního pojetí občanství a ozvěnou prvního opravdového vzepětí lidových sil ve prospěch národní věci během lednového povstání roku 1863. Sienkiewicz v románu nepřipouští, že sociální cíle univerzálu nebyly uskutečněny a kompasem vlastního morálního přesvědčení částečně napravuje to, co bylo slavné Rzeczypospolité vytýkáno moderními historiky – nezájem o zbídačený prostý lid.

Opravdovým impulzem ke vzniku konfederace a k hromadným přestupům neloajální šlechty zpět na stranu polského krále Jana Kazimíra bylo obléhání paulánského kláštera Jasné Hory v Čenstochové. Švédský útok na uctívaný symbol polského katolictví a mariánského kultu na sklonku roku 1655 byl mezníkem ve válce, po němž se měl probudit národ z letargie, odevzdanosti a beznaději a postavit se uchvatitelům na odpor stejně jako obránci kláštera (vojáci, mniši, šlechtici) pod vedením převora Augustyna Kordeckého. V rozporu s historickou skutečností v románu vystupuje jako nebojácný ochránce Jasné Hory pan Ondřej Kmicic, který přijíždí do kláštera pod falešným jménem, aby varoval převora a mnichy před plánovaným švédským útokem. Kmicic brání jako pravý sarmatský šlechtic křesťanský svatostánek, jedinou útěchu trpícího lidu, aby zabránil znesvěcení svatého místa kacíři a zároveň aby vykoupil svou hříšnou duši. Během šestitýdenního obležení Kmicic způsobí mnoho škody švédskému vojsku a zničí jejich největší dělo, načež agresoři upustí od neúspěšného obléhání. Díky vytrvalému boji a zarputilému odmítání kapitulace byla obrana kláštera vítězná a její morální význam dalekosáhlý (dané hodnoty se snažil Sienkiewicz připomenout rezignovaným Polákům v záborech). Svou roli v obrodě národa sehrála i víra v Pannu Marii, která měla ochraňovat pravé věřící a bojovat

[157] HERBST, Stanisław. Wojna obronna 1655–1660. In: *Polska w okresie drugiej wojny połnocnej 1655–1660*. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1957, s. 68–69.

proti satanům, s nimiž se měli spojit švédští kacíři. Dosavadní odevzdanost či náklonnost šlechty a obyvatel vůči agresorovi se rázem proměnila v radikální odpor: „Země (Švédům) ujížděla pod nohama; místo bývalých přátel potkávali všude nepřátele; místo kapitulace – odboj; místo ustrašenosti – ke všemu odhodlanou odvahu; místo měkkosti – ukrutnost; místo trpělivosti – pomstychtivost.“[158]

Cesta hlavního hrdiny za spásou však nekončí v Čenstochové. Kmicic se posléze vydává do Slezska, aby jako Babinicz sloužil polskému králi. Jan Kazimír II. Vasa je v díle zpodobněn jako dobrotivý otec národa, který hluboce prožívá veškeré národní utrpení, neštěstí, zradu magnátů a vojska i bídu neurozených obyvatel. Usiluje během své vlády o reformu státu ve prospěch nižších vrstev, často je proto obviňován šlechtickými předáky z pokusů o *absolutum dominium*, načež se stavějí do opozice vůči králi a podporují švédskou stranu. Kmicic k Janu Kazimírovi vzhlíží s nejhlubší úctou a pokorou, cítí se vinen za předchozí službu Radziwiłłovi a je zcela odhodlán položit za krále život: „V jediném okamžiku si tak zamiloval ten bolestivý majestát, až pocítil, že mu na celé zemi není nic dražší než tento otec a panovník, že je ochoten obětovat za něj krev i život, podstoupit muka a všechno možné. (…) V téže chvíli v něm umřel šlechtic, neukázněný dobrodruh, a zrodil se králův věrný stoupenec, oddaný svému pánu celou duší.“[159] Rytířova láska k panovníkovi je ještě zesílena v okamžiku, kdy Jan Kazimír uděluje Kmicicovi milost, odpouští mu veškerá předchozí provinění a oceňuje jeho hrdinné skutky, obranu kláštera v Čenstochové, ochranu královského majestátu a vytrvalý boj za vlast.

Zcela pozitivně jsou v románu vyobrazeni rovněž hlavní vojevůdci konfederačního vojska. Jsou líčeni jako otcovští velitelé, kteří mají sympatie zvláště pro hlavní románové hrdiny podobně jako zesnulý kníže Wiśniowiecki, jehož absence je na válečném kolbišti citelná a skličující: „Kdyby žil náš kníže, (…) dopadlo by to v Rzeczypospolité jinak. Kozáci by byli poraženi, Zádněpří by patřilo Rzeczypospolité a Švéd by našel svého zhoubce. Bůh to však zařídil podle svého, aby nás potrestal za naše hříchy.“[160] Jeho nástupcem se v románu stává Štěpán Czarniecki, nejschopnější polský válečník, ač přísný, tak dobrotivý a pokorný muž, jehož osobnost a vojenské schopnosti jsou uznávány i mezi Tatary. Sienkiewicz heroickým obrazem udatného a skromného velitele přitakává Czarnieckého kultu, jenž se formoval díky umělecké tvorbě již od sarmatské epochy a

[158] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 15.
[159] Tamtéž, s. 20.
[160] Tamtéž, s. 225.

dosáhl svého vrcholu během romantismu, kdy byl revolučním symbolem patriotismu a vojenského úspěchu.[161] Významnou osobností (nejen) polsko-švédské války, kterou Sienkiewicz sice zmiňuje, ale nelíčí ji coby románovou postavu, je korunní maršálek Jerzy Sebastian Lubomirski, který společně s Czarnieckým nesl největší tíhu vojenských operací proti Švédům a v roce 1665 se nechvalně proslavil rebelií proti králi Janu Kazimírovi. Neochota začlenit kontroverzního (byť pro historické dění důležitého) maršálka Lubomirského mezi protagonisty románu, případně ho učinit válečným vůdcem hlavních hrdinů, může souviset s autorovými osobními nesympatiemi vůči proviněnému polskému šlechtici, jehož odmítá heroizovat stejně jako ostatní konfederáty, a naopak zesměšňuje jeho lidské slabosti.

Ačkoliv je hlavní polarita románu zastoupena zrádci a patrioty v rámci jednoho národního společenství, obraz nepřítele národa je v *Potopě* také zřetelně konstruován. V druhém dílu trilogie jsou úhlavními nepřáteli Sarmatů Švédové, jimž není „svaté a nedotknutelné nic božského ani lidského“[162] a jejichž armáda porušuje sliby, vydírá, znásilňuje, vraždí a mučí nejrůznějšími způsoby. Vypravěč zdůrazňuje, že ve své zemi mají chudou a divokou přírodu, neúrodnou půdu, nedostatek potravin a zásob, a proto lační po cizích územích a jejich bohatství: „Srdce loupeživého a nuzného lidu se vzedmula touhou zmocnit se pokladů, bohatství, které jim leželo před očima.“[163] Jejich protestantská víra je rovněž příčinou národního antagonismu (velmi negativně je nahlíženo zvláště na kacíře v polském státě, kteří jako první přešli na švédskou stranu, aniž by byli vděčni za polskou toleranci). Rzeczpospolita je naopak vyobrazena jako země oplývající mlékem a medem, úrodná a líbezná, jejíž chrabří vojáci a pohostinní obyvatelé jsou až na výjimky pravými křesťany. Skutečnost, že nepřátelé národa jsou zpravidla i nepřáteli římsko-katolické víry, napomáhá mýtu *antemurale christianitatis*. Kromě negativního vztahu k expanzivnímu Prusku (který je specifickým odrazem politického přesvědčení autora), k divokým ortodoxním kozákům a pohanským Tatarům Sarmaté v Sienkiewiczově podání (v naprosté shodě se sarmatským mýtem) nevraživě pohlížejí na Francouze, respektive na šíření jejich politického vlivu a kulturních zvyklostí v Rzeczypospolité. U šlechticů se projevuje také xenofobie – například při prvním setkání s Laponci, které Zagłoba označí za „malá monstra“.

[161] PODHORODECKI, Leszek. *Stefan Czarniecki*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1998, s. 221–226.
[162] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968, s. 620.
[163] Tamtéž, s. 148.

Opakujícím se motivem trilogie jsou kromě národních antagonismů předzvěsti o posledním soudu a Antikristovi, související s katastrofickým utrpením národa a vlasti. V románu je například zmíněno proroctví svaté Brigity Švédské, jež předpovídá i tragickou dobu potopy včetně naděje na její konec: „Čest a pravda poklesnou, až konečně přijde ten, kdo hněv můj prosbami usmíří a pro spravedlivou věc i vlastní duši obětuje.“[164]

Jak již bylo nastíněno v předchozí kapitole, motiv oběti, která má pokaždé hluboký smysl, je zásadním komponentem trilogie (a celé Sienkiewiczovy tvorby prodchnuté křesťanským étosem). Z toho důvodu je hlavním hrdinou *Potopy* právě Ondřej Kmicic, odhodlaný vykoupit bezděčnou zradu vlasti a předchozí hříchy obětí položenou na oltář vlasti. Spravedlivým, nesobeckým konáním, neutuchajícím bojem za záchranu domoviny i krále rytíř dosáhne spasení vlastní duše. Skutečné naplnění Kmicicovy kajícné cesty a mravní transformace nastává v momentě, kdy šlechtic stojí před rozhodnutím účastnit se dle rozkazu nové uherské války, nebo se shledat po dlouhém odloučení s Olenkou v naději, že mu odpustí dřívější provinění. Únava z neustálého válčení, zoufalství z blížících se nových katastrof a touha vrátit se k milované dívce pokoušejí Kmicice k neuposlechnutí vojenského rozkazu. Okamžik, v němž šlechtic, rozpolcený vnitřním zápasem, uslyší Boží hlas, připomíná scénu ze Sienkiewiczova románu *Quo Vadis*, kdy se svatému Petrovi na odchodu z Říma zjeví Kristus a na Petrovu otázku „Quo vadis, Domine?“ odpovídá: „Když ty opouštíš můj lid, jdu do Říma, aby mě ukřižovali podruhé.“[165] Ke Kmicicovi promlouvá nebeský hlas následovně: „Tvá matka hyne, prsa ji probodávají nové meče, a ty se od ní odvracíš, nechceš ji podepřít svou paží, ženeš se za svým vlastním štěstím a křičíš: ‚Nepůjdu!‘ Vztahuje k tobě zkrvavené ruce, už už klesá, ochabuje, dokonává a z posledních sil volá: ‚Děti braňte mě!‘ A ty ji odpovídáš: ‚Nepůjdu!‘ Běda vám! Běda takovému národu! Běda Rzeczypospolité!“[166] Kmicic nato prosí o smilování, přijímá Boží vůli a rozhodnutý jít do války a pro vlast obětovat „všechen svůj strašlivý žal“ dosahuje svého vykoupení a nápravy. Po návratu do Litvy roku 1657 je Kmicic veřejně omilostněn královskou vyhláškou, smíří se s Olenkou a jako zasloužilý patriot si ji bere za ženu.

Vítězné vzepětí zapomenutých národních sil a zahnání nepřátel za hranice státu je v románu finální demonstrací nacionálního stanoviska autora: „A jako když nádherný lev, který proboden šípy ještě před chvílí ležel jako mrtvý, náhle se pozdvihne, zatřese svou

[164] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968, s. 521.
[165] SIENKIEWICZ, Henryk. *Quo vadis*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 2000, s. 502–503.
[166] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 545.

královskou hřívou a mocně zařve, zmocní se lovců bledý strach a jejich nohy se užuž chystají prchat, tak povstávala Rzeczpospolita, stále hroznější, jata božským hněvem, hotova postavit se celému světu; údů nepřátel se zmocnila nemohoucnost a strach. Nemyslili už na kořist, nýbrž jen na to, aby se ze lví tlamy vrátili do svých vlastních doupat se zdravou kůží.“[167]

4.3 Pan Wołodyjowski

Poslední titul trilogie je nazvaný podle hlavního hrdiny – plukovníka Jerzyho Michała Wołodyjowského, jenž vystupuje ve všech třech románech nejen jako nejlepší polský šermíř a vynikající válečník, ale také jako dobrosrdečný přítel a loajální vlastenec. Podobně jako v případě Jana/Mikołaje Skrzetuského se Sienkiewicz při psaní trilogie inspiroval skutečnou historickou postavou polského plukovníka Jerzyho Wołodyjowského, proslaveného válečnými střety s kozáky. Je známo, že sloužil pod velkým korunním hetmanem Janem Sobieským a oženil se s Krystynou Jeziorkowskou (v románu Barbara či zkráceně Baška). Prameny také uvádějí, že byl roku 1671 velitelem v pohraniční osadě Chrepťov a zemřel 26. 8. 1672 za nejasných okolností při obraně pevnosti Kamenec Podolský před početnou osmansko-tatarskou armádou na tehdejších ukrajinských hranicích Rzeczypospolité.[168]

Sienkiewicz se při psaní třetího románu v mnoha ohledech řídil známými historickými fakty o plukovníkově životě. Ale podrobnosti o jeho službě v mládí, kdy pravděpodobně bojoval proti kozákům nebo případně Švédům, nejsou dobře známy, proto se mohl autor fikce nechat unášet vlastní fantazií a začlenit Wołodyjowského do různých bojů, dobrodružství a politických událostí prvních dvou románů podle svého uměleckého záměru.

Příběh začíná milostnými peripetiemi stárnoucího vojáka, který chce zprvu odejít do kláštera kvůli úmrtí snoubenky Anuše Borzobohaté-Krasieńské (jejíž postava se poprvé objevuje již v *Ohněm a mečem* a poté také v *Potopě*), jeho úmysl mu však vymluví věrný Zagłoba i Michałův velitel hetman Sobieski, jenž si šlechtice váží pro jeho čest, loajalitu a vojenské schopnosti. Velkorysost rytíře je zdůrazněna, když dává požehnaní vztahu Krystyny Drohojowské, dívky, s níž byl sám neoficiálně zasnouben, a svého přítele Ketlinga, skotského vojáka v polských službách. Plukovníkovo zklamání vystřídá radost

[167] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 546–547.
[168] Viz KOSMAN, Marceli. *Na tropach bohaterów Trylogii*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.

z láskyplného spojení s Baškou Jeziorkowskou. Ta již není typickou dámou v nesnázích (jako Helena Kurcewiczowna v *Ohněm a mečem*), sama vyhledává vojenské dobrodružství a dokáže si poradit ve svízelných situacích. Wołodyjowski nachází po letech zasloužené osobní štěstí, doposud zastíněné oddanou službou vlasti.

Třebaže neshody a konflikty uvnitř národa stále hrají v románu důležitou roli, jeho hlavním tématem je vztah křesťanských Sarmatů k muslimským Tatarům a Turkům, kteří po švédské potopě opět ohrožují Rzeczpospolitu. Vzhledem k hrozivé situaci, v níž se země ocitá, je v *Panu Wołodyjowském* ještě s větším důrazem než v předchozích románech uplatněn motiv *antemurale christianitatis*. Polská země a její hraniční oblasti na Ukrajině jsou nejednou líčeny jako jediní obránci „celého světa" před barbarskými vyznavači mohamedánské víry (z kap. 3.2 *Sarmatský mýtus* víme, že jako „pevnosti křesťanství" se profilovaly i jiné země, které během své historie bojovaly s expanzivními islamisty): „…zkrvavenou hrudí chránila polská země ruské končiny a s nimi i všecky kříže a chrámy celé Evropy."[169] Nepřátelé polského národa mu přiznávají tytéž zásluhy, když ho obviňují z neúspěchu svých dobyvačných tažení: „Sami Turci říkávají, že nebýt Lechistánu (tak oni nazývají naši matku vlast), už by dávno byli pány *orbis terrarum*. ‚Za zády Lachů' (říkávají) ‚žije celý ostatní svět v nepravdě, protože Lach' (říkávají) ‚jako pes před křížem leží a nás do rukou kouše…' A mají pravdu, tak tomu bylo a tak tomu je…"[170] Surovým válečným střetům na jižní hranici země odpovídá i divokost přírody v nebezpečných pohraničních oblastech, které se vyznačovaly velkými bory, rozvodněnými potoky, pralesem i nezalesněnými poli, hlubokými úvaly s divokými šelmami i lidmi.

Přestože v předchozím románu byl oddíl Tatarů spojencem polské armády (kvůli obavám tatarského chána z rostoucí švédské moci), byly polsko-tatarské vztahy poznamenány xenofobií, povýšeností, ostražitostí, odvěkým nepřátelstvím mezi dvěma odlišnými konfesemi i rozporuplnými kulturními zvyklostmi. Tataři žijící na území Rzeczypospolité byli zpravidla šlechtici, avšak zůstávali nadále muslimy a pro zemi představovali potenciální bezpečnostní riziko. Integrace bývalých nepřátel národa do polské společnosti a otázka jejich loajality je tématem třetího románu trilogie.

Kontroverzním fiktivním protagonistou díla se stává uhrančivý důstojník Lipků (litevských Tatarů) Azja Mellechowicz, jenž je mezi polskými vojáky znám jako vždy zachmuřený a obezřetný křesťan-konvertita, odvádějící znamenité služby polskému

[169] SIENKIEWICZ, Henryk. *Pan Wołodyjowski*. Praha: SNKLU, 1965, s. 195.
[170] Tamtéž, s. 198.

království a těšící se neobvyklé úctě svých tatarských spolubojovníků. V Chrepťově, kde je jeho nadřízeným Wołodyjowski, propadne vášnivé lásce a chtíči po plukovníkově ženě Bašce, jíž se chce zmocnit za každých okolností – i za cenu rozpoutání válečného střetu mezi Lipky a Poláky i zrady celé polské vlasti. Azja svým impulzivním a sobeckým jednáním připomíná charakter Jurka Bohuna z románu *Ohněm a mečem*. Stejně jako on plánuje Mellechowicz Baščin únos, na rozdíl od zamilovaného kozáka je však schopen naprosto všeho včetně usmrcení samotné Bašky. Původ tajemného lipkovského důstojníka se odhaluje v průběhu děje a Poláky šokuje zjištění, že je Azja ztraceným synem Tuhaj Beje, tatarského náčelníka, jenž bojoval po boku Chmelnického kozáků proti Rzeczypospolité a zemřel v bitvě u Berestečka (jeho postava se objevila v prvním díle *Ohněm a mečem*). Azja je v románu vylíčen jako vlk v ovčí kůži, který předstírá konverzi ke katolictví, ale tajně se modlí k Alláhovi a spřádá plány na potenciální zradu Polsko-litevské unie a přechod k tatarské hordě, pokud mu velký korunní hetman Jan Sobieski odmítne splnit jeho ctižádostivé požadavky. Pyšný Tuhajbejowicz se touží stát tatarským hetmanem polsko-litevské unie, který by za poskytnutá privilegia bojoval za křesťanský národ proti stále bouřícím se kozákům, tatarské hordě i tureckému sultanátu.

Azjovy požadavky jsou však k jeho překvapení zamítnuty hetmanem Sobieskim, vítězem nad kozáckým velitelem Dorošenkem i Tatary v podhajské bitvě roku 1667. Rozhodnutí nepodpořit Tuhajbejowiczův návrh odůvodňuje válečný hrdina následovně: „Bude bít kozáky, ale jakmile jej polské království v něčem neuspokojí (…), tu se spojí zrovna s kozáky a přivolá na nás z východu nové zástupy, tak jako Chmelnický přivolal Tuhaj Beje; (…) a místo posílení naší moci nastanou nová krveprolití a postihnou nás nové porážky.“ Jan Sobieski, „hetman nejenom polský, ale i křesťanský“, jako pravý sarmatský vůdce odmítá spojenectví s odvěkým nepřítelem a vyzdvihuje poslání polského národa bránit křesťanský lid: „Ano, jsme pevností, jež má Kristovo utrpení jakožto korouhev, a ty mi pravíš, abych já, voják boží, ba dokonce velitel, sám brány otevřel, pohany jako vlky do ovčína vpouštěl a Ježíšovy ovečky na řež vydal?! (…) raději, ať táhneme do té strašlivé vojny, raději, ať padnu já, ať padneš ty, ať vniveč přijde celá polská země, než abychom své jméno pokryli hanbou, pozbyli slávy a zradili na stráži, v službě boží!“[171]

Sienkiewicz touto promluvou vyjadřuje stanovisko, které je zpravidla cizí historické beletrii 19. století příliš zaujaté národní tematikou a nacionální agitací na to, aby

[171] SIENKIEWICZ, Henryk. *Pan Wołodyjowski*. Praha: SNKLU, 1965, s. 282–284.

se vcítila do náboženské problematiky, nebo ji dokonce upřednostnila. Byť Sienkiewicz zdůrazněním motivu *antemurale christianitatis* vyzdvihuje polský národ, zároveň v duchu mesianismu říká, že existuje jedna důležitější hodnota než zachování národního státu – zachování pravé víry a splnění vyššího poslání. Manifestací názoru národního hrdiny na spojenectví s Tatary spisovatel rovněž vyzývá své současníky, aby nehledali pomocnou ruku a záchranu u nepřátel, kteří národ ohrožovali a přispěli k jeho pádu, ale aby objevili svou vlastní sílu k boji za záchranu národního společenství a za obnovení zaniklého státu.

Volba mezi pomstou a milosrdenstvím se vznáší nad činy protagonistů románu jako velký otazník. Během služby v Chrepťově je Azja konfrontován s polským šlechticem Nowowiejským, v jehož rodině jako ztracený sirotek vyrůstal a sloužil. Azjova historie s rodinou Nowowiejských ovlivňuje temperament a jednání lipkovského důstojníka a podněcuje k přemýšlení o vzájemném vztahu dvou nepřátelských národů a jejich rozdílném charakteru. Nowowiejski ze své svrchované pozice sarmatského šlechtice dával mladému Tatarovi najevo své pohrdání a Azju tvrdě potrestal, když zjistil, že našel zalíbení v dceři Evce. Léta ponižování zasela v Azjovi nenávist vůči jeho „opatrovníkovi" a přezíravost vůči Polákům. Hrdost na urozený tatarský původ a prudká nelítostná povaha z něj učinily ideálního vůdce divokých pohanů, jejichž zrada vůči Rzeczypospolité započala krvavým útokem na osadu Raškov, povražděním místních obyvatel včetně žen a dětí. Azja se přitom mstí Nowowiejským – s uspokojením podřezává hrdlo bývalému pánovi, z jeho dcery Evky a ze Zošky, nevěsty jeho syna Adama, učiní tatarské otrokyně, jež následně prodá do tureckých harémů.

Z významného polského rodu tak zůstává jediný Adam Nowowiejski, který od té chvíle žije jen pro pomstu. Vydává se na výpravu do nitra Besarábie k tatarské hranici za účelem eliminovat Azjův lipkovský oddíl a zajmout jeho bezcitného velitele dřív, než se spojí s ohromnou muslimskou armádou, jež se blíží k Rzeczypospolité. Mstou za Azjovu zradu, pokus o únos Bašky, vražedné řádění v Raškově a za utrpení způsobené Nowowiejským je Tuhajbejowiczova brutální smrt v mukách na kůlu: „Koně vykročili: napjaté provazy zatáhly Azju za nohy. (…) Ostří se do něho začalo hroužit a dělo se cosi strašného, cosi, co se příčilo celé lidské povaze i citům. Nešťastníkovy kosti se rozestupovaly, tělo se trhalo na dvě části; nevýslovná bolest, tak strašlivá, až hraničila

s nestvůrnou rozkoší, pronikala veškerou jeho bytostí.“[172] Vykonání pomsty však mladému šlechtici nepřináší úlevu od jeho žalu nad ztrátou otce, sestry a milované dívky.

Téma křesťanského milosrdenství je v románu spjato s fiktivní postavou pátera Kamińského, bývalého vojáka, který v Chrepťově s pokorou vypráví o nenávistných činech, jichž se dopustil během domácí války, rozpoutané před více než dvaceti lety Bohdanem Chmelnickým. Promlouvá k vojenské posádce o lásce k nepříteli, o nezbytnosti soucitného trestu a o události, jež ho přivedla k duchovnímu životu a hlásání boží pravdy. Navzdory prosbám o smilování v domnění, že tím uspokojí Ježíše Krista, kdysi popravil u jeho kříže vesnické povstalce, kteří zpustošili panskou usedlost. Tutéž noc se Kamińskému zdá sen, v němž k němu hovoří samotný Kristus: „Milujte je (nepřátele), i když je trestáte, a bělmo vám spadne z očí, nenávist vymizí ze srdcí a moje milosrdenství bude s vámi. (…) A jestliže překročíte míru nenávisti, nenajdete slitování ani vy, ani oni – a tato země bude patřit pohanům na věky věkův.“[173]

O možné proměně zakořeněného nepřátelství v upřímné bratrství vypráví zase urozený šlechtic Muszalski, jehož panství na Ukrajině sousedilo s územím kozáckého atamana Dydjuka, který byl, ač původem prostý sedlák, povýšen do šlechtického stavu. Jejich zarputilá zášť trvala dokonce i poté, co oba upadli do tatarského zajetí a sloužili spolu na galejích. Teprve čas a společně prožité hrůzy a utrpení obměkčily jejich srdce. Muszalski shrnuje příběh o nenávisti a nepřetržitém boji s kozáky slovy: „… země od krve neusychá, sváříme se a bijeme, a přece bůh zase do našich srdcí *semina* lásky, jenže ta leží jakoby na úhoru, a teprve zavlažena krví a slzami, teprve v útlaku a pod pohanským karabáčem, teprve v tatarské nevoli vzcházejí a dávají nečekané plody.“[174]

Čtenář románu je díky Zagłobovi obeznámen s principem tradičního pobratimství, spočívajícím v navázání věrného přátelství mezi stejně urozenými či proslavenými tatarskými a polskými šlechtici. Samotný hlavní hrdina, plukovník Wołodyjowski, má čtyři takové pobratimské svazky. V předchozích dílech trilogie je však vztah k národním nepřátelům (a nepřátelům křesťanství) vyhraněný a černobílý, vypraveč vyzývá k zápasu na život a na smrt s pohany, povstalci, zrádci a agresory (Kmicic je v *Potopě* dokonce obviňován, že ušetřil život renegáta Bohuslava Radziwiłła). I v *Panu Wołodyjowském* je akcentována nevyhnutelnost aktivního národního boje, ale autor se v tomto posledním

[172] SIENKIEWICZ, Henryk. *Pan Wołodyjowski*. Praha: SNKLU, 1965, s. 282–284.
[173] Tamtéž, s. 214.
[174] Tamtéž, s. 202.

románu (jehož děj se odehrává dvacet čtyři let po událostech prvního dílu) více pozastavuje nad otázkou trestu a milosti, nad ztrátou přirozeného soucitu, laskavosti, šlechetnosti – hodnot zapomenutých v průběhu krvavého bratrovražedného boje a nekonečného válečného utrpení.

Román vrcholí obléháním pevnosti v Kamenci Podolském blízko ukrajinské hranice několikanásobně početnější turecko-tatarskou armádou, posílenou kozáckými (!) a muslimskými oddíly z Asie a Egypta. Hlavní velení obrany křesťanské pevnosti spočívá v rukou generála Mikołaje Potockého, podřízen je mu Wołodyjowski, který před oltářem přísahá, že bude hájit Kamenec před muslimy až do své smrti. Ve městě jsou přítomni i jeho spolubojovníci a přátelé – pan Zagłoba, Nowowiejski a Ketling jako velitel pevnostního dělostřelectva. Malého rytíře doprovází i žena Baška. Sultán Mehmed IV. opakovaně vybízí, aby se Kamenec vzdal, na což reagují ku protestu udatných válečníků někteří členové městské rady v čele s biskupem Lanckorońským i se samotným generálem Potockým. Pochybnosti nad možností uhájit pevnost začínají převládat i mezi měšťany a vojáky, kapitulaci podporují zejména zištní obchodníci nejrůznějších etnik. Proti pesimistickému, zbabělému a sobeckému poraženectví protestuje Wołodyjowski, jenž jako zkušený voják a hrdina vlasti i křesťanstva pokračuje v boji, v němž vidí naději i smysl. V průběhu plukovníkem řízené obranné akce jsou ovšem na příkaz nejvyšších velitelů vyvěšeny bílé praporce a Kamenec 26. 8. 1672 kapituluje. Wołodyjowski, „kamenecký Hektor“, společně s Ketlingem dostojí své přísaze a raději než aby se vzdali, umírají pod sutinami věže pevnosti, kterou nechávají vyhodit do povětří.

Wołodyjowského oběť je vrcholnou manifestací křesťanského i národního étosu románu. Když velký hetman Sobieski na počátku příběhu přesvědčuje malého rytíře, aby zanechal plánů vstoupit do kláštera a pokračoval v patriotickém boji, činí tak z víry, že je Wołodyjowski předurčen k obrodě národa, který je příliš sobecký a svárlivý, ale pramálo oddaný vlasti: „… nejednou mi do hlavy přicházelo, že ta naše vlast musí zhynout. (…) ‚Lidí není,‘ myslil jsem u sebe, ‚kteří by tu vlast poctivě milovali!‘ (…) Až jedenkrát… (…) když jsem vás dva tisíce poslal do útoku na šestadvacet tisíc hordy, a vy jste spěchali na jistou smrt, na jisté jatky s takovým pokřikem a ochotou jako na svatby, tu mi znáhla přišlo na mysl: ‚A co tihle mí vojáci? (…) Ti z čisté lásky pro matku vlast umírají,‘ řekl jsem si, ‚ti nepůjdou do odbojových spolků ani k zrádcům; z nich utvořím posvátné bratrstvo, z nich utvořím školu, kde se budou mladá pokolení učit. Jejich příklad, jejich společnost bude působit; skrze ně se ten nešťastný národ obrodí, a sobectví zbaven,

svévole nedbaje, vstane jak lev, ukrutnou sílu v údech cítící, a svět ustrne úžasem!‘“[175] Wołodyjowski svou obětí naplňuje osud, který mu Sobieski předpověděl – stává se palčivým svědomím zaprodanců, kapitulantů, zbabělců a prospěchářů. Stává se vzorem pro budoucí pokolení patriotů a morálním kompasem polské společnosti. Péter Hajdu, jenž ve studii o vybraných středoevropských historických románech tvrdí,[176] že oběť malého rytíře není vůbec smysluplná a doopravdy nepřispívá k pozdějšímu národnímu úspěchu, hrubě podceňuje, jak hluboký mravní význam měla pro Sienkiewicze oběť pro vyšší dobro a odvaha žít i zemřít za své přesvědčení, víru a národ.

Je-li Wołodyjowski ideovým či morálním spasitelem polského národa, hetman Sobieski je v souladu s historickou tradicí vnímán jako skutečný mesiáš vlasti, který vede národ k vítězství nad dobyvačnými muslimy. Povznesení bojového ducha sarmatské šlechty i prostého lidu (jehož účast v bitvě Sienkiewicz nezapomíná připomenout) je ve finální pasáži románu s hrdostí oslavováno stejně jako na konci *Potopy*. Zarputilost znovu rozhořená v srdcích vojáků Rzeczypospolité byla „srovnávána se zuřivostí lvice, jíž lovci vybrali mláďata z doupěte.“[177] Sláva, vítězství a vášnivé odhodlání splatit národní i osobní příkoří za prolitou krev ve „svaté válce“ charakterizuje Sienkiewiczův obraz válečného střetu u Chotimi v listopadu 1673 (rok po pádu Kamence), jemuž dominuje majestát polského Salvátora: „V té chvíli s objevil na valech pan Sobieski. Toho dne nebyly po nebi červánky, ale hetmanova tvář zářila jako jitřní slunce, neboť (…) byl si už jist, že tento den přinese machometánům strašnou porážku. Přejížděl tedy od pluku k pluku a opakoval: ‚Za zhanobené chrámy! Za rouhání nejsvětější Panně! Za křivdy na křesťanstvu a polské vlasti! Za Kamenec!‘“[178] Deset let po vítězství u Chotimi se hetman již jako polský král Jan III. Sobieski proslaví po celém světě jako zachránce Vídně a celého křesťanstva před Turky, a Sarmaté se pyšní mýtem *antemurale christianitatis* více než kdy jindy.

„A tím končí řada knih, psaná po několik let a s nemalou obtíží – pro povzbuzení srdcí.“[179]

[175] SIENKIEWICZ, Henryk. *Pan Wołodyjowski*. Praha: SNKLU, 1965, s. 70–71.
[176] HAJDU, Péter. Unnecessary anachronisms as ‘facts’ in Central European historical novels. In: *Neohelicon*, 12/2016, Vol. 43, Issue 2, s. 407–425.
[177] SIENKIEWICZ, Henryk. c. d., s. 519.
[178] Tamtéž, s. 525.
[179] Tamtéž, s. 532.

5 Proti všem Aloise Jiráska

5.1 Skonání věku

„Všecko snažení Jiráskovo a celá činnost jeho vlastně neznamená než národního ducha v těchto dvou světových momentech (husitství a obrození) vystopovati, tajemné a neviditelné nitky příčin a účinů hnutí duchovního nalézti a zachytiti, a pak co vědecká historie nemůže, abstraktní toto dění formou názorně živou a plastickou národu v konkrétních tvarech představiti. Síla se nikdy neztrácí; jestliže se tedy podaří uměleckou formu tak silnou zříditi, aby látka skutečně ožila, vzbudí se i dřímající v ní energie a počne působiti znova.“[180] Apelativní vyznění tvorby mistra české historické prózy Aloise Jiráska, na něž upozornil Jan Voborník, lze dobře ilustrovat na Jiráskově třídílné románové epopeji *Proti všem* z let 1892–1893, jež zachycuje jeden rok (1420–1421) husitských válek.

Jirásek (podobně jako Sienkiewicz v *Trylogii* a většina autorů historické beletrie angažovaných v národním hnutí 19. století) v díle vytváří schematickou narativní konstrukci, založenou na absolutní polaritě dobra a zla – rozporu mezi kališnickou a katolickou obcí, husity a římsko-uherským králem Zikmundem, českým a německým (případně uherským) etnikem, tábority a sektáři a mezi zemany či prostým lidem a panskou šlechtou. Na rozdíl od Sienkiewiczovy trilogie se ale tato schematizace ne pokaždé černobíle odráží v charakteru postav, v jejich činech nebo ideových postojích vůči politickým i duchovním procesům doby.

Ústředními aktéry epopeje, které Jirásek oživil s pomocí dostupných historických pramenů, jsou příslušníci zemanské rodiny z Hvozdna – hlava rodu Ctibor z Hvozdna, dcera Zdena a její osiřelý bratranec Ondřej. Ctiborovo jméno bylo k dohledání například na listině české šlechty protestující proti Husovu upálení v Kostnici.[181] Vladyka byl v historických záznamech spojován i s loupežníkem Benešem Macutou, dokonce měl s jeho pomocí nechat uvěznit v jihočeské tvrzi Heršláku svého bratra Mikuláše, jenž po měsících strávených ve vězení krátce po návratu zemřel. Výčitky svědomí přiměly Ctibora osvojit si bratrova syna Ondřeje. Zeman měl údajně utrápit hrubým chováním i svou ženu.[182] – S respektem vůči historické pravdě Jirásek líčí Ctiborovu nechvalnou minulost i

[180] JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987, s. 296.
[181] BARTOŠ, František M.: Po stopách Jiráskova předhusitství a husitství. In: *Alois Jirásek: Sborník studií a vzpomínek na počest jeho 70. narozenin* (ed. M. Hýsek). Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 11–31.
[182] Viz SUDOVÁ, Martina, KOVÁŘ, Daniel. *Tvrze, hrady a zámky Jižních Čech: život a sídla jihočeské šlechty*. Olomouc: Fontána, 2003.

přízeň Janu Husovi, jehož učení nevraživost hvozdenského vladyky podle Jiráska umírnilo, promlouvalo k němu duchovním poselstvím i kritikou soudobých poměrů v římsko-katolické církvi.

Zvláště prostřednictvím Ctibora z Hvozdna se v díle konstruuje kultovní obraz českého reformátora, který svým kázáním působivě oslovoval davy posluchačů a obracel na víru i zlotřilé loupežívé muže: „Tomu se všichni zemané, a zvláště prudký Ctibor z Hvozdna, nemálo divili a shodovali se, žeť to jistě mocný kazatel a kněz, ten mistr Jan z Husince.“ Ctibor se pravidelně účastní Husových kázání a nabádá i ostatní obyvatele kraje k následování jeho příkladu: „Vraceli se dojati, nadšeni výmluvností a laskavostí pražského mistra a každý chválil, jak je zbožný a spravedlivý, že sám jsa kněz, nehodné kněze tepe a jejich hříšné obyčeje vytýká, a jak nabádá k životu pravému a křesťanskému…“[183] Když se zeman dozví o mistrově upálení, je zprávou hluboce zasažen a obviňuje krále Zikmunda, a zvláště české kněze v Kostnici. Kazatel je označen za mučedníka pravé víry a za „svatého mezi anděly“. Během očekávání válečného střetu se Zikmundem mnozí prorokují skonání věku, poslední soud a příchod Ježíše Krista s Husem po boku. Transcendentní zkušeností se pro Ctibora stává návštěva Betlémské kaple v Praze: „Pohnut, myslil, tu že mistr Jan promlouval své řeči ohňové, svaté slovo, boží pravdu. Padl na kolena, na dlažbu… (…) Sepjal ruce a vroucně se modlil. Ne slovy, ale myslí dojatou, povznesenou.“[184]

K Husově autoritě se zeman v průběhu děje často odvolává jako oddaný zastánce kazatelova učení doposud neposkvrněného nejen sektářským extrémismem táborských kněží, ale také radikalismem tamních vojáků a puritánských sester, vyžívajících se v obrazoborectví, pustošení či v nekompromisním trestání morálního provinění. Oproti sarmatským rytířům polské trilogie není Ctibor z Hvozdna zidealizovaným hrdinou své doby, který se absolutně ztotožňuje s názory a činy té strany válečného konfliktu, již zastupuje. Jirásek nezamlčuje dehonestující minulost starého vladyky, ani jeho nesouhlas s radikálními praktikami táboritů, dokonce líčí jeho váhání, zda se má k táborskému vojsku připojit. Nakonec Ctibor, poté co se dozví o jednání mezi umírněnými pražany a králem Zikmundem, odjíždí spolu se synovcem Ondřejem do Tábora, aby realizovali Husovy ideály a bojovali za jeho pravdu „proti domácím, proti cizím, proti všem.“[185]

[183] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 54–56.
[184] Tamtéž, s. 382.
[185] Tamtéž, s. 68.

Společně následují Ctiborovu dceru, která odešla do Tábora pro tužby sdílené s fanatickou skupinou táborských kněží. Postava Zdeny z Hvozdna byla inspirována tragickým osudem ženy jménem Zdenka (známému díky adamitským výpovědím z roku 1421 zaznamenaných v kronice Vavřince z Březové), jež byla pro svou víru upálena v Přiběnicích.[186] Jirásek z této nešťastnice neznámého původu učinil mladou ovdovělou zemanku, která zklamaná z žalostného manželství a složitého vztahu s otcem touží po naplnění niterných tužeb, oddání se pravé víře i po vlastní realizaci v táborské společnosti. Podléhá přitom kouzlu chiliastického kázání kněze Petra Kániše a Jana Bydlinského, do něhož se zamiluje.

Odchodem do Tábora, vyvoleného města spásy, se zemanská rodina vzdává svých statků a začleňuje se do rovnostářského společenství. Nově příchozí odevzdávají peněžitý majetek do společné pokladny, upřednostňují tím vyšší principy před svým sociálním postavením. Chudoba a práce pro bratrský kolektiv vykupují předchozí hříchy táborských obyvatel. Poddaní z různých krajů reagují na apely a zvěsti o tom, že „nebude žádných pánů, ouroků a platů, že bude všecko vespolek“,[187] a opouštějí grunty, aby zlepšili své sociální podmínky. Podobné pasáže přitakávají husitskému mýtu, konkrétně stereotypu o husitském demokratismu (neboť v celém díle Jirásek nedává čtenáři záminku pochybovat o tom, že by tímto způsobem táborská společnost nefungovala), autor však nadšení prostého lidu pro realizaci husitského programu relativizuje míněním, že lidé odcházeli do Tábora také ze strachu z kázání a věšteb o soudném dni a z hrůzy ze samotných táboritů, kteří se provolávali božím zástupem povolaným k vymítání všeho zlého. Jirásek rovněž akcentuje vliv horlivých kazatelů na lid, jenž jejich působením pozbývá vlastní vůle.

Ale táborité i husitům oddaní zemané z Hvozdna jsou v epopeji líčeni také prizmatem druhé strany tehdejšího konfliktu, třebaže v mnohem menší míře. Je kupodivu, že právě tímto způsobem jsou husité líčeni hned v úvodních kapitolách pohledem probošta Petra, novicky Marty a sakristiána louňovického kláštera, po jehož vypálení katolíci prchají před táborským vojskem. Spolu s nimi je na útěku i sedlák, který jakmile zdálky uslyší mocný zpěv husitů, přidává se na jejich stranu. Hvozdenští poskytují uprchlíkům ochranu, ač se jako vášniví podporovatelé Husa staví v ideovém sporu do opozice. Během jejich pobytu v zemanově sídle je táborským vojskem zničeno sousední panství Bukovsko,

[186] BARTOŠ, František M. Po stopách Jiráskova předhusitství a husitství. In: *Alois Jirásek: Sborník studií a vzpomínek na počest jeho 70. narozenin* (ed. M. Hýsek). Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 11–31.
[187] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 161–162.

jehož nelítostné pustošení posiluje hrůzu z „kacířů“. Tesknou atmosféru okamžiku líčí Jirásek slovy: „Tu se tíživěji dýchalo. Požárový zápach čpěl tu více než jinde. A všecko v pustém, mrtvém klidu a tichu. Trud padal na mysl, zvláště jak němý soumrak počal na vše kolem doléhati. Vladyka zapomenuv na dceru, rozhlížel se zachmuřeně po pustých kolem stavení a vzpomínal na jejich obyvatele, jež většinou znal.“[188] Prvotní konfrontace stanovisek kališnického zemanstva a katolických uprchlíků v úvodních kapitolách díla, ovlivněná surovou realitou bezprostředních počinů táboritů, komplikuje vynesení jasného rozsudku nad oběma frakcemi. Spor mezi Ctiborem a proboštem se vyostřuje, když zeman obviní církevního hodnostáře ze zrady českého lidu a ze spolčení s nepřáteli: „To vy, vy sami nás tupíte! Vy přirození Čechové, a voláte na nás Němce a jiné, aby nás shladili!“[189] Když na konci první části probošt obrací na Zikmundovu stranu prospěchářského šlechtice Oldřicha z Rožmberka a vydává se spojit své síly s uherskou armádou krále, přičemž je sám svědkem jejího ukrutného zacházení s českými obyvateli, potvrzuje svým jednáním zemanova slova a postupně ztrácí sympatie čtenáře. Zatímco se radikálně rozcházejí názory obou mužů, jisté pouto vzniká mezi mladým husitou Ondřejem a novickou Martou (vztah milenců pocházejících z protikladného válečného, kulturního či náboženského tábora je oblíbeným romantickým motivem nejen české historické beletrie).

5.2 Kruciata

Druhý díl epopeje je epickým jádrem celého díla, kdy se začíná plně a dynamicky rozvíjet dějová linie příběhu, která zavede čtenáře nejen do Tábora, ale i do Kutné hory ke dvoru krále Zikmunda nebo do Prahy, kde se očekává první válečný střet s křižáckým vojskem. Jedním z dominantních motivů Jiráskovy prózy je negativní obraz římsko-uherského krále, jenž je zpodobněn jako Antikrist, „krve nenasycený“ nepřítel Českého království a českého jazyka, nelítostný popravčí kališníků, naopak příznivec Němců, které dosazuje do zemských úřadů namísto Čechů. Postava Zikmunda Lucemburského vstupuje do děje *Kruciaty* během příjezdu královského dvora do katolické Kutné hory, přičemž téměř celá scenerie je vylíčena z úhlu pohledu louňovického probošta. Okázalost královského doprovodu a majestát panovníka dělají na probošta velký dojem. Sám Zikmund je zprvu popsán jako krásný, důstojný muž s naryšavělými vousy a světlými kadeřemi, který s Čechy se samozřejmostí promlouvá českým jazykem a uctivě jedná

[188] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 107.
[189] Tamtéž, s. 70.

s neurozenými. Panovníkův obraz však začne nabírat konkrétnější obrysy během audience pražských kališnických mistrů (Jana Příbrama a Jana Kardinala) a konšelů (Šimon od bílého lva, Mikeš Hrdoňka), kteří byli ochotni přijmout Zikmunda za českého krále, pokud by povolil přijímání pod obojí. Královo prudké odmítnutí jejich požadavků a zavržení celého husitského hnutí jako hereze, již on jako „nejkřesťanilejší panovník" bude nadále stíhat „mečem i ohněm", je v Jiráskově pojetí doprovázeno výsměchem zúčastněných Němců. Zikmund navíc odmítá poselstvo vyslyšet, čímž zdůrazňuje své přesvědčení a pohrdání kacíři: „Komu mám slyšení zjednati? Té lotrovině na Hradišti a jejím kněžím? Těm pikartům a všem pošmourným kacířům za to, že se velmi bouří? Za to, jaké bouřky činili a činí i vy činíte, kostely a kláštery bořic, opaty, mnichy, jeptišky vyhánějíc? A kterak jste ty, již přijímají pod jednou způsobou, ven z města svévolně utiskali!" Po odchodu rozlíceného krále se ponížení mistři vracejí do Prahy s odhodláním „hájiti přijímání pod obojí způsobou a cti svého jazyka proti každému člověku, až do posledního přemožení."[190]

Dějová linie v Kutné hoře opět poskytuje vzácnou příležitost vnímat ideový zápas husitů a Zikmunda z jiné strany než z té husitské, která, ač je autorem protěžována, není zcela bez viny – její mravní vítězství může být zpochybněno kvůli osvojení radikálních praktik. V kontrastu s Jiráskovým postupem Sienkiewicz riziko, že bude čtenář pochybovat o jeho dokonalých hrdinech a jejich činech, nepřipouští – pokud se hlavní hrdina ocitne uprostřed podobné konfrontace s nepřátelskou stranou, vychází z ní pokaždé jako morální vítěz, na jehož straně je spravedlnost (jde například o dialog Skrzetuského a Chmelnického – viz kap. 4.1 *Ohněm a mečem*).

V kališnickém prostředí jsou jakékoliv náboženské, politické i vojenské činy husitů ospravedlněny posláním od Boha, tj. hlásáním boží pravdy a bojem s protivníky nejvyššího zákona. Táborští bratři, zvláště extrémisté, se považují za „boží zástup", případně za „pomsty boží andělové". Četná vítězství husitských vojsk přispívají k přesvědčení, že plní vůli Boha a jsou pod jeho ochranou. V podstatě se jedná o jistý typ mesianistického mýtu, kterému Jirásek přitakává – i za cenu velkého utrpení a ničivé války proti všem, kteří zarputile brání přijetí skutečné pravdy a víry, husité přijímají svůj úděl, reagují na volání do zbraně a stávají se božími bojovníky.

[190] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 273–274.

Za úhlavní nepřátele, s nimiž musí zápolit, Jirásek jednoznačně označuje Němce – činí tak pod tíhou reality česko-německého soupeření v 19. století a pod vlivem dějinného diskurzu Františka Palackého, pojímajícího husitství jako vzepětí staroslovanské demokracie, manifestované ochranou „práva na sebeurčení a svobody svědomí", s níž odpradávna kontrastoval německý autoritativní, feudální živel. Oproti svým současníkům, kteří v návaznosti na Palackého nepatřičně zdůrazňovali sociálně-demokratickou povahu hnutí, se ovšem Jirásek v díle nijak přehnaně nezaobírá sociální otázkou (bylo již řečeno, že sociální podstatu hnutí dokonce nejednou relativizoval), naopak se zcela soustřeďuje na problém národního antagonismu. Potvrzují to i slova Kamila Činátla: „Alternativní a složitější binární struktury (konfesijní či sociální střety) Jirásek vždy redukuje na jednoduchou polaritu česko-německou a podřizuje je dominantnímu rámci nacionálního zápasu."[191] (Výjimku v tomto pojetí představuje narativní linie kolem postavy Zdeny z Hvozdna, jíž je přízemní konflikt mezi dvěma etniky čím dál více vzdálen – viz kap. 5.3 *Boží zástup*). Němce Jirásek ztotožňuje s nesmiřitelnými rivaly Čechů a českého jazyka, odpůrci kalicha, přisluhovači nenáviděného krále, povýšenými cizozemci, krutými křižáky a papeženci, falešnými konvertity nebo zbabělými utečenci. Přestože historické prameny o nacionálním charakteru husitství do jisté míry vypovídají, Jirásek zápas mezi oběma etniky vyostřuje do krajní podoby, která je mnohem reálnější reflexí moderního nacionalismu než historické skutečnosti.

Obzvlášť důležitým a vyhroceným aspektem vzájemné rivality, vylíčené však velmi jednostranně, je český jazyk. Podle husitů dochází často k mordování nevinných obyvatel německou či uherskou armádou krále Zikmunda jen proto, že hovoří českým jazykem. Mateřštinu spolu s kalichem vášnivě hájí zejména Ctibor z Hvozdna: „Jedu na Tábor a budu se protiviti do krve vylití všem zjevným nepřátelům kalicha a našeho jazyka. Uhrům, Němcům i (…) přirozeným Čechům, kteří s nimi stojí o naše shlazení. Nebojíme se. Vedeme boží při!"[192] Sám Jan Žižka při příjezdu do Prahy, kterou má připravit na křižácký útok, promlouvá ke svým spolubojovníkům následovně: „Tak bratři, nejmilejší, vydáme se hrdly svými pro boží při proti těm zhoubcům našeho jazyka!"[193] Obrana mateřského jazyka, jedné z nejdůležitějších národních hodnot – zvláště pro spisovatele 19. století, se v románu stává téměř prioritní záležitostí (vedle obrany kališnické konfese). O významné

[191] ČINÁTL, Kamil. Historická imaginace: Alois Jirásek. In: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo 2011, s. 203.
[192] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 175.
[193] Tamtéž, s. 387.

roli, jakou hrála jazyková příslušnost ve zpodobnění válečného konfliktu, jsme se mohli do jisté míry přesvědčit již v *Potopě* Henryka Sienkiewicze – viz kap. 4.2.

Z touhy po vyhlazení Čechů (ne po „pouhém" vymýcení českých kacířů, ale celého českého etnika) je v románu často obviňován samotný Zikmund coby král Němců a Uhrů. Nepřátelská strana je rovněž opakovaně zdiskreditována údajnou nekřesťanskou ukrutností uherských vojáků páchanou na prostém českém lidu – naturalisticky jsou popsány důsledky brutálního vraždění mužů, mladých i starých žen a dětí. V kontrastu k uherským mordýřům jsou naivně vylíčeni táborité, kteří podle Jiráska „nemordují ženy a nebohé chodečky". V katolické Kutné Hoře, hojně osídlené Němci, jsou v románu, v souladu s historickými záznamy, dokonce nalezeny velké šachty plné mrtvých těl českých obětí.

Zakořeněná zášť vůči Němcům se projevuje u táboritů, již v čele s Žižkou vypalují při postupu do Prahy město Benešov, v němž jsou tisíce Němců a Uhrů, aby „vyžehli ty německé vosy" a měli volnou cestu."[194] Husité obě etnika označují za „protivníky pravdy Boží, kteří pálí nevinné lidi i raněné zajaté". Sami táborité po zničení břevnovského kláštera ovšem upalují dva benediktinské mnichy, neochotné začít přijímat z kalicha. Scéně vynesení rozsudku nad katolickými mnichy dominuje působivá autorita Jana Žižky, jenž s „hlubokým přesvědčením, nevolí, rozhořčením" vytýká zajatcům tupení boží pravdy a jejích hlasatelů, obviňuje kněžský stav z usmrcení Jana Husa a jiných „věrných vůdců české země". Hovoří k nim: „…vy měli jste napřed jíti a vésti lid po Kristovi a vedli jste jej zlým příkladem v hrdlo ďábla. (…) váš legát pálí bratří pravdě boží oddané, a uherský král topí a hubí nevinné lidi naše. Ale my ty nepravosti, vaše i jejich mstíme a mstíti budeme. Hoře vám, že jste pohrdli pravdou Boží. Zítra budete spáleni."[195] Jirásek touto scénou odůvodňuje počínání pravých božích bojovníků, ne neovladatelných a surových buřičů vyžívajících se v nesmyslné krutosti, a specifickým způsobem nastiňuje kultovní obraz slavného husitského vojevůdce.

Jirásek čtenářům představil Jana Žižku již v trilogii *Mezi proudy* vydané v letech 1886–1890. V *Proti všem* je táborský vojevůdce prvně zmiňován v souvislosti s vítězstvím u Sudoměře, které je s ohledem na obrovskou početní převahu panského vojska (tradičně se uvádí, že šlo o dva tisíce panských těžkooděnců proti čtyři stům husitských pěšáků) vnímané jako zázrak a důkaz o boží ochraně husitů i samotného Žižky: „Ten bratr jistě povstal z dopuštění božího na ochranu boží pravdy. Bylť Pán Bůh všude s ním a s bratřími.

[194] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 333.
[195] Tamtéž, s. 474–475.

S Žižkou nikdy boje neztratili.“[196] Historické chápání Žižkovy osobnosti a jeho role v českých dějinách Jirásek ovšem nepřejal z Palackého monumentálního díla, nýbrž z dějinné koncepce Václava Vladivoje Tomka z konce 70. let, pro něhož byl Žižka ochráncem řádu v době anarchie a rozvratu, s níž husitství ztotožňoval. V rozporu s Palackého názorem Jirásek nelíčí vojevůdce jako vraždícího náboženského fanatika beze smyslu pro politické jednání, v díle je naopak železnou rukou proti nepříteli, spravedlivým soudcem a vůdcem nabádajícím k zanechání rozporů uvnitř hnutí, k posílení jeho jednoty a kázně.[197]

Táborský hejtman (spolu s Mikulášem z Husi, Chvalem z Machovic a Zbyňkem z Buchova), vítěz nad opozicí a úspěšný dobyvatel katolických tvrzí se v husitské obci těší velké autoritě a do děje *Kruciaty* s očekáváním vstupuje příjezdem do Tábora. První dojmy ze slavného vojevůdce sděluje panic Ondřej z Hvozdna: „…dobrý padesátník, na bílém koni, menší (…) s klípcem přes levé oko (…). V sedle seděl pohodlně, skoro až nahrbeně, drže v pravici velitelský palcát. V prostém obleku, prachem pokrytý, na koni bez pochev a ozdob nevypadal jako vůdce všeho toho vítězného vojska. Ondřej také na první okamžik byl zklamán.“[198] Svou prostotou, která neodpovídá ušlechtilosti jejich ideálů, táborité v čele s hejtmanem kontrastují s pompézním vzezřením královského vojska. Obdiv a respekt k Žižkovi však v Ondřejovi narůstá zvláště od doby, kdy se hejtman stal jeho přímým velitelem. Jednotlivé vojenské akce, v nichž by slavný vojevůdce vynikal a zasloužil si uznání spolubojovníků i Jiráskových čtenářů, ovšem v celé epopeji nejsou zobrazeny. Jaroslava Janáčková v této souvislosti hovoří o autorově záměrné deheroizaci protagonistů a jejich činů – v případě Žižkovy postavy bych ovšem byla s použitím tohoto termínu opatrná.[199] Řečeno jinými slovy: třebaže je Žižka stále pojímán coby zbožný, nezištný, udatný a uctívaný hrdina epopeje (čímž naplňuje svůj kultovní obraz), skutečné a bezprostřední scény jeho velkých hrdinských činů Jirásek v *Kruciatě* nenabízí.

Dokonce i dlouho očekávaná bitva na Vítkově, vyvrcholení celé epopeje a příležitost pro romanopisce detailně zobrazit Žižkovo válečnické umění, je líčena zpovzdálí Špitálského pole prostřednictvím Ondřeje z Hvozdna. Jiráskovu narativní perspektivu ozvláštňuje pohled zdola, tj. líčení historického dění a činů „velkých“ postav

[196] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 183.
[197] ČINÁTL, Kamil. Historická imaginace: Alois Jirásek. In: *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011, s. 196–216; RAK, Jiří. Národ božích bojovníků. In: *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*. Jinočany: H&H, 1994, s. 51–69.
[198] JIRÁSEK, Alois. c. d., s. 186–187.
[199] JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987, s. 307–308.

dějin – nikoliv však prizmatem hlavních aktérů, nýbrž jejich pozorovatelů, obvykle nehistorických, „malých“ či téměř anonymních postav, s nimiž se může kolektivně identifikovat obecný lid (a koneckonců i běžný čtenář díla). Tzv. pohled zdola je výjimečnou technikou narativní výstavby, která je zpravidla cizí světové i české historické próze 19. století, a zvláště sarmatským románům Henryka Sienkiewicze.[200]

Charakterově plochá postava mladého zemana Ondřeje byla pro autora ideálním zprostředkovatelem bitevní vřavy. Není přitom náhodou, že ústřední protagonisté Jiráskova díla pocházejí ze stavu nižší české šlechty; podle Palackého dějinné koncepce měli být zemané spolu se selským lidem nejvěrnějšími zastánci původní staroslovanské demokratické tradice.[201] Zemané z Hvozdna jsou však během rozhodující vojenské akce pasivní (Ctibor dokonce leží v době konání bitvy raněný v Táboře) a stejně jako většina obyčejných lidí událostem velkých dějin pouze zdálky přihlížejí (Ondřej). České panstvo je v románu naopak ztotožněno se zrádci národa, prospěcháři a sobci, které autor zcela odsuzuje kvůli příklonu k Zikmundově straně a toleranci ukrutného násilí páchaného na Češích (ve skutečnosti byli i mezi husity reprezentanti panského stavu). V epopeji vystupují například ryze negativně pojaté postavy Oldřicha z Rožmberka (jenž neúspěšně obléhá Tábor s vojskem rakouských Němců), Čeňka z Vartenberka, Jindřicha z Plumlova, Kašpara Šlika aj.

5.3 Boží zástup

Po vítězství husitů na Vítkově a porážce nepřátelského vojska Oldřicha z Rožmberka následuje závěrečná část třídílné epopeje. Jirásek zde líčí obraz slavnostního příjezdu Žižky do Tábora očima Ctibora z Hvozdna: „V čele na bílém koni bratr Žižka v čepici, s palcátem v ruce (…). (Ctibor) Dojat, povznesen zpěvem, jenž hřměl od hradu a rozléhal se jeho budovami, div že se okna netřásla, stržen radostí a nadšením zástupů, smekl čapku a vychýlen přes zábradlo, mával jí a ruce vztahoval. Bílé vlasy povívaly kolem jeho čela, oči mu hořely a radostně volal dolů: ‚Vítejte! Vítejte!‘ (…) Žižka také k němu zamával. (…) Starému bojovníkovi se kalily oči.“[202] Hluboká úcta hvozdenského zemana vůči hejtmanově osobě, ač zřejmá již z předchozích dílů, se umocňuje Žižkovým vítězstvím na Vítkově a neochvějná důvěra v jeho schopnosti se prokazuje v samém závěru

[200] ČINÁTL, Kamil. *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011, s. 200–201.
[201] Tamtéž, s. 82.
[202] JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 610–611.

románu, kdy Ctibor spoléhá na razantní zásah svého velitele proti „božímu zástupu“, tj. pikartským fanatikům, v jejichž středu se ocitla i jeho dcera Zdena.

Osud a charakter postavy Zdeny z Hvozdna snad fascinuje i dnešní čtenáře české literatury podobně jako za Jiráskových časů kupříkladu Jaroslava Vrchlického.[203] Zdena od počátku románu zosobňuje transcendentní touhu po láskyplném a svědomitém životě, po souznění mezi lidmi a soužití s Bohem. Zatímco na úkor sama sebe pracuje do vyčerpání ve prospěch táborské obce, vlivem dosavadních hořkých zkušeností a své lásky ke knězi Bydlinskému přitakává chiliastickému učení skupiny táborských kněží, kteří se vymezují proti autoritám města a programu celého hnutí.

Finální díl epopeje *Boží zástup* je dramatickým vyvrcholením tohoto rozkolu uvnitř husitského společenství. Zdena se sňatkem s Bydlinským a přináležitostí k pikartské sektě dostává do ideového a dokonce i násilného konfliktu se svým otcem (Jirásek má odvahu ukázat Ctibora coby hněvem zmítaného muže, jenž vztáhne ruku na svou dceru), vzdaluje se táborské interpretaci Husových myšlenek a je vyhnána s ostatními heretiky z Tábora do Příběnic. Dějový zvrat přichází prozřením zamilované dvojice, jejíž manželství sekta zavrhuje a naopak hledá ráj na zemi a Boha ve smilstvu, a završuje se zapálením příbytku Zdeny a Bydlinského, kteří nestačí včas opustit Příběnice a společně umírají v plamenech.

Tragédie je v kontextu prózy vnímána jako fatální následek narušení jednoty hnutí pod vlivem scestného náboženského fanatismu, coby odchýlení od disciplinovaného jádra táborské společnosti, zastoupeného Janem Žižkou i Ctiborem z Hvozdna. Zároveň je ovšem nemožné Zdenu coby oduševnělou, morálně silnou ženu, jíž se natolik nedotýkají politické a etnické nesváry, jednomyslně odsoudit za odchod z Tábora s pikarty pro hledání vyšších principů. Jaroslava Janáčková příhodně označila mladou zemanku z Hvozdna za „hrdinku pokory a snu“.[204] Nakonec nevyhasínají jen životy Zdeny a Bydlinského, ale rovněž všechny jejich ideály o mezilidské lásce a komunitě bratrství založené na společné hluboké víře, mravním souladu a pochopení názorové různosti. Ze Zdeny se stává vytoužená mučednice, jejíž postava dodává celé epopeji hluboce lidský rozměr.

Nelze opominout porovnání závěru *Proti všem* s koncem Sienkiewiczovy trilogie a smrt Zdeny se skonem malého sarmatského rytíře plukovníka Michała Wołodyjowského, který dobrovolně obětuje svůj život s hořkým vědomím toho, že jeho vlastenecké ideály nejsou sdíleny ostatními spolubojovníky. Jak Wołodyjowski, tak Zdena z Hvozdna

[203] JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987, s. 301.
[204] Tamtéž, s. 314.

dramaticky umírají na samém konci příběhu kvůli svému přesvědčení, a stávají se tím mučedníky a proroky ideových stanovisek samotných romanopisců. V Sienkiewiczově případě jde pochopitelně zejména o zarputilou obranu vlasti a národa, Jirásek k dosažení cílů národního hnutí nabádá k zachování jednoty, opuštění od fanatických a radikálních živlů, zároveň však i k hledání a dodržování jistých vyšších mravních a duchovních principů.

Zvláště v Jiráskově tvorbě je patrná i posvátná úcta k láskyplnému manželskému svazku jako k bezpečnému přístavu, který je možným východiskem pro naplnění lidských tužeb i ke splnění vyššího poslání. Pro Sienkiewicze je většinou milostné naplnění, ač rovněž posvátné, spíše zaslouženou odměnou za vykonané služby pro vlast.

Proti všem se uzavírá přípravou na historicky doloženou výpravu pod Žižkovým velením proti pikartům vyhnaným z Příběnic. Zmíněna je také konverze bývalé novicky Marty ke kališníkům a její plánovaný sňatek s Ondřejem z Hvozdna.

6 Závěr

Cílem diplomové práce bylo za pomoci teoretického konceptu politického mýtu poukázat na nacionální stanoviska dvou nejvýznamnějších autorů historických románů ve středoevropském prostoru, jejichž tvorba a občanské působení měly hluboký vliv na národní sebeurčení a historické vědomí, zvláště od poslední třetiny 19. století až do vzniku samostatného Polska a Československa v roce 1918. Předmětem analýzy byla slavná *Trylogia* Henryka Sienkiewicze a třídílná husitská epopej *Proti všem* Aloise Jiráska.

Již od svého vydání zaznamenaly obě trilogie nevídaný ohlas tehdejší veřejnosti a čtenářský zájem – hlavním důvodem takové popularity byla jejich umělecká kvalita a preciznost, s níž oba spisovatelé-historici přistoupili k dějinnému materiálu. Ačkoliv se autoři nevyhnuli ani nekompromisní kritice od historiků a literárních teoretiků z modernistického okruhu, pravdou zůstává, že mistrným způsobem zahrnuli do své fikce znalosti historických faktů a reálií, získané pečlivým studiem dobových dokumentů a faktuálních (historiografických) narativů. Díky nim mají díla nezpochybnitelnou kognitivní hodnotu (ať už vezmeme v potaz jistou míru idealizace nebo mytizace, či nikoliv) a doposud mocný vliv na utváření historického obrazu „zlatého věku“ národa.

Specifickým způsobem, jenž je vlastní tradici historického románu Waltera Scotta, oba autoři zacházejí také s historickými aktéry. Hlavními hrdiny jejich románů jsou osobnosti, o nichž prameny hovoří jen útržkovitě a kteří nijak dramaticky a permanentně neovlivňovali chod dějin. Při tvorbě jejich literární reprezentace nebyli tudíž beletristé svázáni historickými fakty a charakter a osud postav často přizpůsobili svým uměleckým a ideovým záměrům. V tomto ohledu zašel nejdále Sienkiewicz, když z Jana Skrzetuského, sarmatského šlechtice s nechvalnou pověstí i morálkou, učinil polského Aenease a jednoho z nejdokonalejších mužů světové beletrie. Došlo tím ke křížení mezi historickým a fiktivním světem a z reálných postav se staly fikční charaktery. Idealizaci podléhají také král Jan Kazimír II. a slavní polští válečníci (Jeremiáš Wiśniowiecki, Stefan Czarniecki, Paweł Jan Sapieha, …), kteří jsou stejně jako ostatní „přistěhovalci“ v obou trilogiích většinou líčeni očima „domácích obyvatel“ fikce (výjimkou je působivá, psychologicky rozpracovaná scéna, v níž kníže Jeremiáš rozmlouvá s Bohem v Ohněm a mečem). Přes autorovu snahu o vytvoření dokonalých charakterů jsou postavy trilogie převážně nekomplexní a stereotypní (snad kromě rozporuplného Ondřeje Kmitice a zábavného pana Zagłoby).

Třebaže Jirásek pracuje s historickými osobnostmi v epopeji stejným způsobem, jejich idealizaci nepodléhá tolik jako Sienkiewicz (i kultovní obraz Jana Žižky má své limity). Česká „trilogie“ se navíc může pyšnit pozoruhodnou postavou Zdeny z Hvozdna, zmítané touhou po spirituálních hodnotách přesahujících aktuální dějinný konflikt. Zdena převyšuje zvláště ženské hrdinky Sienkiewiczovy trilogie, které jsou spíše milostným objektem sarmatských rytířů a dámami v nesnázích než postavami s psychologickou hloubkou nebo důležitou společenskou rolí (jediná z dam, jež by mohla být omilostněna je politicky uvědomělá Olenka Billewiczowna v *Potopě*).

Rovněž původ a sociální příslušnost postav jsou zásadním kritériem přinášejícím jistý vhled do autorovy koncepce národních dějin. Sienkiewicz v trilogii dokonale naplňuje schéma sarmatského mýtu a kladné protagonisty děje ztotožňuje se šlechtickou elitou, jež představuje hybnou sílu rozhodující o vítězstvích a prohrách národa. Zásadně se tak rozchází s Jiráskovým demokratickým pojetím a jeho volbou učinit členy zemanské rodiny z Hvozdna hlavními aktéry epopeje, kteří se společně s prostým lidem podílejí v rámci husitského hnutí na historických převratech. Sociální determinace románových charakterů je v případě trilogií ovlivněna původem samotných autorů a mistrovským historickým narativem, který onu hybnou sílu národních dějin identifikoval (Lelewel, Palacký). Svou roli zde hraje i skutečnost, že na národním hnutí v obou zemích participovaly jiné sociální vrstvy – bojovníci za vznik samostatného Polska většinou nepocházeli z nižších vrstev (po dlouhá léta vyřazených z politického spektra), jiná situace byla v českých zemích, v nichž vlastenci naopak postrádali větší angažovanost šlechty v procesu národní emancipace. Sienkiewicz, vědom si negativ „zlatého věku“ včetně bídné situace poddaných, se v románech *Ohněm a mečem* a v *Potopě* snaží tento dluh alespoň částečně vyrovnat a příležitostně začleňuje prostý lid do historického dění.

O nacionálním stanovisku autorů přirozeně vypovídá také jejich názor na jiné národnosti a odlišná etnika. Sienkiewiczova trilogie je přímo vystavěna na konfliktech mezi Sarmaty (příp. věrné národy Polsko-litevské unie) a jejich nepřáteli: v prvním románu bojují se vzpurnými, divokými kozáky, v druhém s podlými Švédy, poslední díl je zaměřen na problematický vztah k barbarským Tatarům a Turkům. Národní antagonismus je zde vždy spojen s odlišností náboženské konfese a nenasytností ostatních národů a velmocí v jejich dobyvačných válkách. Jirásek v epopeji (hlasem vypravěče i postav) naopak vyhroceně vystupuje proti Němcům a Uhrům a příčinu vzájemného nepřátelství mezi nimi

a českým národem vidí ve snaze nepřátel pokořit nejen kališnickou víru, ale i Čechy a jejich jazyk.

Trylogia i *Proti všem* jsou vskutku dokonalým prototypem tvorby nacionálně uvědomělých spisovatelů, kteří násilně, leč umělecky zdařile, promítají do obrazu historických epoch politicko-kulturní problémy své přítomnosti.

Politickou agendu, s níž oba beletristé sepsali trilogie zachycující dobu největšího vzepětí národních sil v minulosti, lze stručně objasnit s pomocí konceptu politického mýtu. Jak v polském, tak v českém případě šlo o narativy, jež byly bezprostředně po svém vydání přijímány čtenářskou společností napříč všemi sociálními vrstvami. Za politickou okolnost vzniku děl lze považovat ztrátu národního samostatného státu a následný zápas o politickou i kulturní emancipaci. Klíčovým atributem politického mýtu je apelativní a emotivní vyznění narativu, čehož docílil díky působivému a krásnému jazyku především Henryk Sienkiewicz, který na stranách trilogie přímo i analogicky nabádal strnulé občany polských zemí k boji za svůj stát a národ, k zanechání vnitřních sporů, k obětování vlastního pohodlí pro dobro vlasti a zároveň varoval před vyhledáváním pomoci u nepřátel.

V rámci analýzy románů bylo rozpoznáno několik mytických komponentů. V polské trilogii šlo v první řadě o mýtus *antemurale christianitatis* spjatý s osudovým posláním sarmatského národa (jež může svou hodnotou přesahovat i národní zájmy) a křesťanským étosem, jímž je prostoupená Sienkiewiczova literární tvorba. V každém díle se navíc setkáme s nacionálně pojatým obrazem nepřítele, s kulty významných sarmatských válečníků a s idealizací postav obecně. Znakem mytického zobrazení je také autorovo lpění na zásadách rytířské kultury, římského katolicismu, republikanismu, rovnosti a tolerance, které v románech vyznává pravý sarmatský šlechtic.

I *Proti všem* se zakládá na mesianistickém mýtu. Mocným nástrojem mytické reprezentace je i zde pejorativní obraz nepřátel (Zikmunda Lucemburského, Němců, Uhrů i zrádců národní věci), vyhrocený nacionální aspekt nebo kult Jana Husa i kult Jana Žižky. Nastíněný husitský demokratismus je ovšem relativizován. Odkaz Aloise Jiráska je sám o sobě opředen mnoha mýty. Oproti Sienkiewiczově trilogii se však *Proti všem* zdá být více realistické, střídmé a nepřikrášlené – hrdinové epopeje jsou obyčejní lidé s chybami i touhami. Jirásek se navíc odvažuje stavět husity do přímé konfrontace s ideovou opozicí a nelíčit je vždy jen v dobrém světle, nechává prostor čtenářům, aby sami rozhodli, na jakou stranu konfliktu se přikloní a zda táboritům odpustí jejich kontroverzní prohřešky.

Henryk Sienkiewicz v zásadě nenabízí skoro žádný scénář, který by nutil čtenáře přemýšlet o tom, zda on jako zaujatý vypravěč stojí na správné straně konfliktu nebo zda je počínání hrdinů oprávněné. Morální vítězství patří vždy Sarmatům, udatným obráncům vlasti. Velkou předností Sienkiewiczovy historické prózy je ovšem autorův výjimečný vypravěčský talent, díky němuž ožívají dobrodružství rytířů čtenáři doslova před očima, a schopnost logicky a s historickou pravděpodobností spojovat historické a fiktivní události do monumentální a poutavé literární mozaiky zlatého věku polských dějin.

Na zdraví příštích pokolení! Ať jim Bůh žehná a dovolí jim, aby uchránili dědictví, které jim zanecháváme obnovené našim úsilím, naším potem, naší krví. Nechť jednou, až nadejdou těžké časy, vzpomenou na nás a nechť nikdy neztrácejí naději, majíce na paměti, že není tak zlého postavení, aby z něho nebylo možno viribus unitis při boží pomoci se pozdvihnout.[205]

[205] SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968, s. 563.

7 Seznam použité literatury

PRIMÁRNÍ LITERATURA:

JIRÁSEK, Alois. *Proti všem*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921.
SIENKIEWICZ, Henryk. *Ohněm a mečem*. Praha: Odeon, 1986.
SIENKIEWICZ, Henryk. *Pan Wołodyjowski*. Praha: SNKLU, 1965.
SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa I.* Praha: Odeon, 1968.
SIENKIEWICZ, Henryk. *Potopa II.* Praha: Odeon, 1968.
SIENKIEWICZ, Henryk. *Quo vadis*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 2000.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:

AFANASENKO, Bogdan. *Povstání Bohdana Chmelnického a jeho vliv na proměnu rozložení moci ve středovýchodní Evropě*. Plzeň, 2016. Bakalářská práce. Západočeská univerzita v Plzni. Fakulta filozofická.
ANDERSON, Benedikt. *Představy společenství: úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008.
BAÁR, Monika. *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 2013.
BARTHES, Roland. Diskurz historie. In: *Česká literatura*, č. 6, 2007, s. 815–827.
BARTOŠ, František M. Po stopách Jiráskova předhusitství a husitství. In: *Alois Jirásek: Sborník studií a vzpomínek na počest jeho 70. narozenin* (ed. M. Hýsek). Praha: Nakladatelství J. Otto, 1921, s. 11–31.
BARTOŠ, Otakar. Tragické století a zrod nové vypravěčské tradice. In: *Paměti* (J. Ch. Pasek). Praha: Odeon, 1975, s. 7–16.
BOJTÁR, Endre. *"Vysnívali sme si vlasť a národ…": osvietenstvo a romantizmus v stredo- a východoeurópskych literatúrach*. Bratislava: SAP, 2010.
BOROVIČKA, Lukáš. Otázka světového názoru: Mezi literární vědou a historiografií. In: *Česká literatura rozhraní a okraje* (ed. L. Jungmannová): IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky: Jiná česká literatura (Praha, 28. 6.–3.7.2010). Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2010, s. 51–62.
BOTTICI, Chairra. *A Philosophy of Political Myth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

BOTTICI, Chiarra, CHALLAND, Benoît. *Imagining Europe: myth, memory, and identity*. New York: Cambridge University Press, 2013.

BRAYFIELD, Celia, SPROTT, Duncan. *Writing Historical Fiction: A Writers' and Artists' Companion*. London: A&C Black, 2013.

COHN, Dorrit. *Co dělá fikci fikcí*. Praha: Academia, 2009.

CRANE, Ronald. *Critics and Criticism*. Chicago-London: University of Chicago Press, 1957.

ČINÁTL, Kamil. *Dějiny a vyprávění: Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha: Argo, 2011.

ČORNEJ, Petr. *Světla a stíny husitství (události, osobnosti, texty, tradice): výbor z úvah a studií*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011.

ČORNEJ, Petr. *Lipanská křižovatka: příčiny, průběh a historický význam jedné bitvy*. Praha: Panorama, 1992.

ČORNEJ, Petr. *Tajemství českých kronik: cesty ke kořenům husitské tradice*. Praha: Paseka, 2003.

DE GROOT, Jerome. *The historical novel*. London: Routledge, 2010.

DOKOUPIL, Blahoslav. *Český historický román 1945–1965*, Praha: Československý spisovatel, 1987.

DOLEŽEL, Lubomír. Fikční a historický narativ: setkání s postmoderní výzvou. In: *Studie z české literatury a poetiky*, Praha 2008, s. 301–335.

FABER, Martin. Das Streben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus“. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 57, H. 3, 2009, s. 374–401.

FLOOD, Christopher G.: *Political Myth. A Theoretical Introduction*, New York: Garland, 1996.

FORSTER, Edward Morgan. *Aspekty románu*. Bratislava: Tatran, 1971.

FRIEDL, Jiří, JUREK, Tomasz, WIHODA Martin, ŘEZNÍK, Miloš. *Dějiny Polska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2017.

HAJDU, Péter. Unnecessary anachronisms as ‘facts’ in Central European historical novels. In: *Neohelicon*, 12/2016, Vol. 43, Issue 2, s. 407–425.

Henryk Sienkiewicz ve světě politiky (ed. M. Kosman). Praha: Academia, 2018.

HERBST, Stanisław. Wojna obronna 1655–1660. In: *Polska w okresie drugiej wojny połnocnej 1655–1660*. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1957.

HLOUŠKOVÁ, Jasna. Polská šlechtická gavenda a její pozdější aktualizace. In: *Komparatistika, genologie, translatologie: Krystyna Kardyni-Pelikánová* [jubilejní sborník]. Brno: Masarykova univerzita, 2000, s. 59–64.

HRBATA, Zdeněk, PROCHÁZKA, Martin. *Romantismus a romantismy: pojmy, proudy, kontexty*, Praha: Karolinum 2005.

HROCH, Miroslav. Historical belles-lettres as a vehicle of the image of national history. In: *Comparative studies in modern European history: nation, nationalism, social change*. Aldershot: Ashgate Variorum, 2007, s. 97–106.

HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

HVIŠČ, Jozef. *Henryk Sienkiewicz: Život a literárna tvorba*. Bratislava: Vydavatelstvo Spolku slovenských spisovatelov, 2013.

CHARYPAR, Michal. Česká historizující próza mezi romantismem a realismem: Rekonstrukce historické právní kauzy Henyka z Valdštejna v povídce Karla Sabiny Osudná kniha. In: *Bohemica litteraria. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. Brno: Masarykova univerzita 2014, 17, 1, s. 87–105.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Alois Jirásek*. Praha: Melantrich, 1987.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí: o české próze minulého věku*. Praha: Československý spisovatel, 1985.

JANOWSKI, Maciej. Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the 19th and 20th centuries. In: *The contested nation: ethnicity, class, religion and gender in national histories* (ed. S. Berger, Ch. Lorenz), New York, 2008, s. 442–462.

KEJŘ, Jiří. *Husité*. Praha: Panorama, 1984.

KOSMAN, Marceli. *Na tropach bohaterów Trylogii*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.

KUBÍČEK, Tomáš. Sémiotika žánru historické fikce. In: *Česká literatura*, Vol. 59, No. 5, 2011, s. 655–677.

MIŁOSZ, Czesław. *The history of Polish literature*. Berkeley: University of California Press, 1983.

PEKACZ, Jolanta T. Antemurale of Europe – From the History of National Megalomania in Poland. In: *History of European Ideas*, Vol. 20, Nos 1-3, 1995, s. 419–424.

PLAKS, Andrew H. *Four Masterworks of the Ming Novel*. New Jersey: Princeton University Press, 1987.

PODHORODECKI, Leszek. *Stefan Czarniecki*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1998.

Praha Husova a husitská 1415-2015: publikace k výstavě: Clam-Gallasův palác, 25. září 2015 - 24. ledna 2016. Praha: Scriptorium, 2015.

RAK, Jiří. *Bývali Čechové: české historické mýty a stereotypy*. Jinočany: H&H, 1994.

RICOEUR, Paul. *Čas a vyprávění III: Vyprávěný čas*. Praha: OIKOYMENH, 2007.

RUSSELL, Corinna. The novel. In: *Romanticism* (ed. N. Roe). Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 368–390.

ŘEZNÍK, Miloš. *Formování moderního národa: evropské "dlouhé" 19. století*. Praha: Triton, 2003.

ŘEZNÍKOVÁ, Lenka. *Moderna a historismus: historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha: Libri, 2004.

SHAW, Harry E.: An Approach to the Historical Novel. In: *The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors*, New York: Cornell University Press, 1983, s.

SCHAMA, Simon. *Krajina a paměť*. Praha: Argo, 2007, s. 20–50.

SCHÖPFLIN, George. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood* (ed. G. Hosking, G. Schöpflin). New York: Routledge, 1997, s. 19–35.

SLÁDEK, Ondřej. Tři typy mimesis. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, roč. 56, č. V10, 2007, s. 11–22.

SUDOVÁ, Martina, KOVÁŘ, Daniel. *Tvrze, hrady a zámky Jižních Čech: život a sídla jihočeské šlechty*. Olomouc: Fontána, 2003.

VANĚK, Václav. Historická beletrie jako repetitorium národních dějin. In: SABINA, K.: *Osudná kniha: tři prózy z doby reformace* (ed. P. Hesová). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013, s. 335–344.

VITOŇ, Jan. *Stará polská literatura I, Středověk – renesance*. Praha: Karolinum, 1999.

WALICKI, Andrzej. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. University of Notre Dame Press, 1982.

WELSH, David J. Sienkiewicz and The Historical novel: Evolution of a Genre. In: *The Polish Review*, Vol. 13, No. 1 (Winter 1968), s. 39–57.

WHITE, Hayden. *Metahistorie: historická imaginace v Evropě devatenáctého století.* Brno: Host, 2011.

WHITE, Hayden. *Tropika diskursu: Kulturně-kritické eseje*. Praha: Karolinum, 2010.
WOKULSKA-PIOTROWICZOWA, Jadwiga. Powieści kozackie" i "Ukrainki" Michała Czajkowskiego. In: *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 28/1/4, 1931, s. 40–71.
ZYGULSKI, Zdzisław. An outline history of Polish applied art. Warsaw 1987.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

ADAMIEC, Marek. *Tomasz Teodor Jeż*. In: Wirtualna biblioteka literatury polskiej. [online]. [cit. 14. 6. 2019]. Dostupné z: http://literat.ug.edu.pl/autors/jez.html
CZERENKIEWICZ, Michal. *Aeneas, a Sarmatian Role Model* [online]. [cit. 8. 7. 2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/aeneas_a_sarmatian_role_model.html
DARANOWSKA-LUKASZEWSKA, Joanna. *Sarmatism* [online]. [cit. 6. 8. 2019]. Dostupné z: http://muzea.malopolska.pl/en/interpretacje/-/a/sarmatyzm
Charles Kingsley. In: *Encyclopaedia Britannica*. [online]. [cit. 10. 5. 2019]. Dostupné z: https://www.britannica.com/biography/Charles-Kingsley
Jan Žižka a krize pozdního středověku Evropy [online]. 25.11.2019 [cit. 10. 12. 2019]. Dostupné z: https://www.kosmas.cz/oko/aktuality/444904/jan-zizka-a-krize-pozdniho-stredoveku-evropy/
Michał Czajkowski. In: Wikipedia [online]. [cit. 14. 6. 2019]. Dostupné z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Michał_Czajkowski_(pisarz)
ORZEL, Joanna.: *Sarmatism* [online]. [cit. 25.5.2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/sarmatism.html
ORZEL, Joanna. *From Sarmatia to Arcadia – mythologisation of space in noble culture* [online]. [cit. 26. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.wilanow-palac.pl/from_sarmatia_to_arcadia_mythologisation_of_space_in_noble_culture.html
Skrzetuski Mikołaj [online]. [cit. 8. 7. 2019]. Dostupné z: http://www.skrzetuski.com/HistoriaRodzinySkrzetuskich_pliki/Biogramy_pliki/Mikolaj.html
WASKO, Andrzej. Sarmatism or the Enlightenment: The Dilemma of Polish Culture [online]. In: *Sarmatian Review*, XVII, 2, 1997 [cit. 30. 5. 2019]. Dostupné z: http://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/497/wasko.html.

Zawiązanie konfederacji w Tyszowcach – 29 grudnia 1655 r. In: Archiwum Państwowe w Lublinie. [online]. [cit. 17. 7. 2019]. Dostupné na: http://lublin.ap.gov.pl/nauka-popularyzacja-i-edukacja/galerie-online/15-najwazniejszych-wydarzen-z-historii-lubelszczyzny-w-dokumencie-archiwalnym/zawiazanie-konfederacji-w-tyszowcach-29-grudnia-1655-r/